

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS

2002 metai

1

LITHUANIAN INSTITUTE OF HISTORY

THE YEAR-BOOK
OF LITHUANIAN
HISTORY

2002

1

VILNIUS 2003

LITAUISCHES INSTITUT FÜR GESCHICHTE

JAHRBUCH
FÜR LITAUISCHE
GESCHICHTE

2002

1

VILNIUS 2003

UDK 947.45
Li 237

Redakcinė kolegija:

Egidijus ALEKSANDRAVIČIUS

Vytauto Didžiojo universitetas

Alfonas EIDINTAS

Vilniaus universitetas

Zigmantas KIAUPA (pirmininkas)

Lietuvos istorijos institutas

Česlovas LAURINAVIČIUS

Lietuvos istorijos institutas

Ingė LUKŠAITĖ

Lietuvos istorijos institutas

Bronius MAKASKAS

Lenkijos MA Istorijos institutas

Jolita MULEVIČIŪTĖ

Kultūros, meno ir filosofijos institutas

Edmundas RIMŠA

Lietuvos istorijos institutas

Jolita SARCEVIČIENĖ (sekretorė)

Lietuvos istorijos institutas

Vladas SIRUTAVIČIUS

Lietuvos istorijos institutas

Saulius SUŽIEDĖLIS

Milersvilio universitetas

Redakcinės kolegijos adresas:

Kražių g. 5, 2001 Vilnius

<http://www.istorija.lt>

ISSN 0202-3342

© Lietuvos istorijos institutas, 2003

© Straipsnių autoriai, 2003

RECENZIJOS, ANOTACIJOS

Biuletyn Historii Pogranicza. Nr. 1, Białystok: Polskie towarzystwo historyczne. Oddział w Białymstoku, 2000; Nr. 2, Białystok, 2001; Nr. 3, Białystok, 2002.

Pastaruoju metu lenkų istoriografijoje daug dėmesio skiriama Lietuvos istorijos problemoms. Tai nulėmė archyvinės medžiagos gausa Lenkijos šaltinių saugyklose, Sovietų Sąjungos diktato išnykimas, kai buvo stengiamasi atskirų regionų tyrinėjimus palikti tų kraštų istorikams. Taigi susidarė plačios galimybės iš naujo atrasti tas problemas, kurios buvo tyrinėjamos praeityje, naujai jas interpretuoti, o taip pat tyrinėti nesulaukusius istoriografijoje dėmesio klausimus. Tai mūsų istorikus ir džiugina ir liūdina...

Lenkų ir lietuvių istorijos mokslui atitrūkus nuo sovietinio diktato ir marksistinės metodologijos, stiprėja abiejų respublikų tyrinėtojų savitarpio ryšiai. Vienas iš tokių akivaizdžių faktų yra Balstogės istorikų pastangomis sustiprintas bendradarbiavimas su Lietuvos, Ukrainos ir Baltarusijos istorikais. Periodiškai vyksta bendros konferencijos, 2000 m. pasirodė bendras leidinys „*Biuletyn Historii Pogranicza*“ (toliau – Biuletenis). Tikimasi, kad žurnale bendradarbiaudami Lenkijos, Ukrainos, Baltarusijos ir Lietuvos istorikai spręs ne tik istorijos bėgyje persipynusias tų tautų istorijos problemas, bet ir naujai tyrinės keturių tautų politinės padėties, socialinio gyvenimo, ekonomikos bei kultūros temas. Istorikai galės plačiau ir greičiau susipažinti su vienu ir kitu pasiekimais istoriografijoje. Todėl leidinio redakcinėje komisijoje kartu su žymiais Balstogės istorikais dirba Rimantas Miknys iš Vilniaus bei Aleksandras Krawcewičius iš Gardino. Leidinyje spausdinami visų minėtų respublikų istorikų straipsniai, recenzijos, anotacijos, publikacijos.

Naujasis Biuletenis labai informatyvus. Greta mokslinių straipsnių spausdinami autoreferatai, vieni beveik ištaisai, kitų tik santrumpos. Pateikiamos istorinių šaltinių publikacijos. Labai daug vietos žurnale skirta naujausių istorinių veikalų, paskelbtų Lenkijoje, Lietuvoje, Ukrainoje ir Baltarusijoje, recenzijoms ir anotacijoms, taip pat ir minėtų kraštų mokslinei kronikai. Paminimi istorijos mokslui nusipelnę įžymūs žmonės. Pavyzdžiui, antras žurnalo numeris pradedamas Jerzy Giedroycui paminėti

skirtais Lenkijos užsienio reikalų ministerijos darbuotojo Stefano Mellero, Balstogės universiteto istoriko Adamo Jamrózo, Baltarusijos nacionalinės mokslų akademijos veikėjo Igaro Babkou ir Lietuvos istorijos instituto direktoriaus pavaduotojo R. Miknio atsiminimais. Taigi savo forma žurnalas būdingas istorinei periodikai. Leidžiamas jis kartą metuose. Leidinio kalba – lenkų, rusų, ukrainiečių ir baltarusių, taip pat pateikiamos nedidelės santraukos anglų, lietuvių, lenkų bei rusų kalbomis, pagal autoriaus pasirinkimą, kai straipsnis spausdinamas kuria nors viena iš valstybinių kalbų. Mane kaip skaitytoją šiek tiek šokiravo tik tai, kad nėra straipsnių lietuvių kalba, o baltarusių ir ukrainiečių, nors ir slaviškomis kalbomis, dėl jų savitos rašybos skaityti nėra lengva. Reikėjo išlaikyti bendrą tendenciją – skelbti straipsnius istoriko gimtąja kalba arba visus straipsnius spausdinti kuria nors viena istorikams suprantamiausia kalba.

Nėra lygybės ir skelbiamų straipsnių požiūriu. Aiškiai vyrauja Balstogės ir kitų Lenkijos mokslo įstaigų bei baltarusių istorikų publikacijos. Pavyzdžiui, Biuletenyje Nr. 3 dominuoja Baltarusijos problemos. Tuo tarpu daug mažiau straipsnių, publikacijų, recenzijų bei informacijų iš Ukrainos ir Lietuvos. Trijuose žurnalo numeriuose paskelbti tik keturi lietuvių istorikų straipsniai (Algis Kasperavičius, Vilniaus ir Vilniaus krašto priklausomybės problema XX amžiaus pirmojoje pusėje, Nr. 1, p. 33–42; Rimantas Miknys, Lietuvos lenkų tautos formavimosi problema XX amžiaus pirmojoje pusėje, Nr. 1, p. 21–32; Virgilijus Pugačiauskas, Vilniaus magistratas pirmaisiais rusų okupacijos metais (1794–1808), Nr. 2, p. 19–30; Raimonda Ragauskienė, Lietuvos Didžiosios kunigaikštystės moterų korespondencija XVI a. pirmojoje pusėje. Problemos. Forma. Turinys, Nr. 3, p. 7–18). Autoreferatų skyriuje – vos du: Raimondos Ragauskienės – apie Mikalojų Radvilą Rudąjį ir Valdo Rakučio – apie Lietuvos kariuomenę ketverių metų seimo laikotarpiu. R. Ragauskienės garbei reikia pažymėti, kad jos autoreferatas atspausdintas beveik visas, o kitų autoreferatų pateikiamos tik trumpos santraukos. Per trejetą paskutinių metų tik tiek tebuvo Lietuvoje apginta daktaro ir habilituoto daktaro disertacijų? Kad jų buvo žymiai daugiau, matyti iš dviejų Dianos Ratkutės straipsnių, atspausdintų mokslinės kronikos skyriuje Biuletenyje Nr. 2 (p. 163, 165), kuriuose suskaičiuota, kad Lietuvoje vien 1999–2000 m. buvo apgintos 26 daktarinės bei 4 habilituoto daktaro disertacijos. Panašiai pristatomi ir recenzuojami lietuvių autorių darbai bei panašiu santykiu Lietuvos istorikai užpildo ir recenzijų bei anotacijų skyrių, visai neskelbta lietuvių autorių šaltinių publikacijų. Gal jie apie tokią galimybę nebuvo informuoti, arba patys nepasinaudojo situacija?

Biuletenyje skelbiamų straipsnių tematika yra labai įvairi. Daug straipsnių ir kitos medžiagos skirta toms problemoms, kurių 50 metų buvo vengiama ar jos buvo falsifikuojamos. Todėl pirmiausia visu ryškumu iškyla atskiros istorinės asmenybės, tyrinėjama atskirų vietovių, švietimo bei mokyklų padėtis.

Chronologija naujajame leidinyje taip pat neapibrėžta. Vadinamųjų pasienio tautų praeitis analizuojama nuo XVI a. iki gyvenamojo meto problemų. Daug dėmesio skiriama 1918–1939 m. laikotarpio analizei, sudėtingiems minėtų tautų tarpusavio santykiams, kai dominavo galingesnės valstybės imperialistiniai siekiai kaimyninių tautų atžvilgiu.

Leidinio pirmuosiuose tomuose paskelbtuose straipsniuose, autoreferatuose, anotacijose bei recenzijose, mokslinio gyvenimo kronikose, šaltinių publikacijose išryškėja visų keturių respublikų istorikų tyrinėjimų aktualiausios problemos. Dominuoja asmenybių veiklos istorinėje praeityje tyrinėjimas, atskirų bažnyčių: Unitų, Katalikų, Stačiatikių reikalai skirtingais jų raidos periodais, palyginti labai daug dėmesio skiriama žydams ir jų padėčiai tuose pasienio regionuose, kur dėl carizmo politikos koncentravosi daug žydų tautybės gyventojų. Sveikintinas reiškinys, kad pradėdama tirti ir nesena praeitis – sovietmetis ir komunistų partijos politika. Šia tematika daugiausiai domisi baltarusių ir iš dalies lenkų istorikai.

Norint daugiau ar mažiau aptarti kiekvieną straipsnį, autoreferatą ar publikaciją, šioje recenzijoje tektų apsiriboti tik jų išvardijimu, tuo labiau, kad yra gerų, nauja šaltinių baze ir naujais istorinių įvykių vertinimais pasižyminčių straipsnių. Platesnei analizei nėra galimybių dar ir dėl to, kad tokia recenzija būtų dviejų didelių straipsnių apimties. Antra vertus, manau, kad mano uždavinys yra sudominti istoriką skaitytoją Biuletenu, kad jį ne tik pasiskaitytų, bet svarbiausia, kad pasinaudotų galimybe savo mokslinius tyrinėjimus pateikti platesniam istorikų ratui, užsieniečiams. Todėl paliesiu tik kai kuriuos daugiau mane sudominusius, abejonių ar pamąstymų sukėlusius klausimus.

Paskaičius šias tris knygas reikia akcentuoti, kad po Sovietų Sąjungos griuvimo ir istorinės minties išsivadavimo iš marksistinės istoriografijos varžtų didelį žingsnį tyrinėjimų tematikos ir metodikos požiūriu žengė baltarusių istorikai. Jie ėmė tyrinėti ir naujai pažvelgė į savo tautinį atgimimą, carizmo represinę politiką, politinę ir kultūrinę veiklą Baltarusijos vakarinėse srityse lenkų okupacijos metais, Unitų Bažnyčių bei jos reikšmę baltarusių kultūrai. Ukrainiečių istoriografija šiuose leidiniuose silpnai atstovaujama, čia skelbiami Lucko istorikų straipsniai bei kita medžiaga didesnio susidomėjimo nesukelia. Tą patį galima būtų pasakyti ir apie šiame leidinyje atspausdintus mūsų istorikų darbus – jie yra lietuvių kalba skelbtų minčių pateikimas lenkų ir kitų šalių istorikams, neskaitantiems lietuviškai. Lenkų istorikai, paskelbę daugiausia straipsnių, autoreferatų, recenzijų, atsiliepimų net į čia pat skelbtus straipsnius, pateikė nemažai naujų ir įdomių minčių, kurių visų išvardyti neįmanoma, jos vertos skaitytojų dėmesio. Tačiau greta to reikia akcentuoti, kad ir lenkų istorikai ne visada iki galo atsisakė savo istoriografijos seno požiūrio į kaimyninių tautų istorijos procesą, politikos bei kultūros veikėjus, tam tikro praeities patamsinimo, kai kurių unijinių tendencijų savo kaimynų atžvilgiu kartojimo. Nuo jų gal ir pradėsiu polemiką.

Pirmame Biuletenio numeryje didelį straipsnį apie baltarusišką problematiką lenkų endekų lyderio Romano Dmovskio darbuose (XIX a. pabaiga – XX a. pradžia) paskelbė Gardino istorijos-archeologijos muziejaus istorikas Jurijus V. Kiturka. Autorius atskleidė R. Dmovskio koncepciją, kuri išreiškė lenkų visuomenės daugumos požiūrį į baltarusių tautą. Jai būdinga tai, kad Baltarusijoje turėjo būti užkirstas kelias carizmo rusifikacinei politikai, baltarusiai turėjo būti įjungti į vadovaujantis istorine tradicija atkurtos Lenkijos valstybės sudėtį ir polonizuoti. J. V. Kiturkos straipsnyje dėmesys skiriamas baltarusių tautinio susipratimo gimimui, jų tautiniams siekiams bei interesams. Tačiau šie teiginiai nepatiko lenkų istorikui Jerzy Turonekui, o gal ir redakcijai, nes ji pasikvietė Varšuvos istoriką, ir tame pačiame numeryje, tuoj po baltarusio istoriko straipsnio buvo atspausdinta puslapio dydžio replika „*Głos do artykułu Jurija Kiturki*“. Replikoje teigiama, kad 1895–1902 m., kai rašė ir veikė R. Dmovskis, dar nebuvo baltarusių nacijos, o tik etnografinė žmonių grupė, silpniau organizuota net už žydus. Tuo metu nebuvo išleista baltarusių kalbos gramatika, elementorius, neišėjo nė vienas laikraštis ar kalendorius, 1902 m. susikūrusi Baltarusijos revoliucinė partija savo programoje kėlė tik bendros kalbos ir literatūros klausimą, ir iki 1917 m. nesusiformavusi baltarusių tauta neturėjo savo politinių tikslų. Išvada – negalėjo R. Dmovskis matyti to, ko nebuvo. Replikos autorius atmetė ir J. Piłsudskio įgyvendintų politinių siekių ideologinį pateisinimą, prijungiant vakarines baltarusių žemes prie Lenkijos, teigdamas, kad tai nebuvo R. Dmovskio koncepcijos realizavimas. Tai nulėmė tos aplinkybės, jog realioje politinėje, kultūrinėje ir ekonominėje situacijoje po 1917 m. baltarusių žemėse vyravo Maskva. Kyla tik klausimas, kaip taip staiga, nebūdami tauta, baltarusiai 1918–1919 m. sugebėjo susiprasti ir prabilti apie savo politinį savarankiškumą ir net siekti savo tautos nepriklausomybės Paryžiaus Taikos konferencijoje. Ir kodėl Lenkijos užsienio politikos vadovams tuo metu reikėjo sukurpti savąją prolenkišką baltarusių delegaciją ir ją taip pat pasiųsti į Paryžių?

Ir naujausioje lenkų literatūroje neišvengta senosios kritikos požymių, esminės padėties Lietuvoje atskirais laikotarpiais, ypač XIX–XX a., nesuvokimo, kai kurių istorinio proceso patamsinimo elementų. Biuletenyje paskelbtuose straipsniuose to nepasitaiko, bet tos tendencijos išryškėja iš jame atspausdintų lenkų istorikų knygų recenzijų bei apžvalgų. Siekiama ir toliau įrodinėti, kad Lietuva, atkūrus nepriklausomybę XX a. pradžioje, buvo, kaip ir Lenkija, daugiatautė valstybė, kad joje tautinės mažumos buvo įvairiai spaudžiamos. O tuo tarpu jos nė vienoje Europos valstybėje neturėjo tokios plačios kultūrinės autonomijos kaip Lietuvoje. Net žydai, gindami savo teises, į Žydų teisių deklaraciją įrašė tokius jų teisinės padėties pagerinimo reikalavimus, kokius turėjo Lietuvos žydai. Todėl to meto Lenkijos tautinių mažumų padėties perkėlimas į Lietuvą ir net pastangos įrodyti, kad joje tautinėms mažumoms buvo sunkiau, neatitinka realios situacijos ir konkrečių faktų.

Lietuvoje nebuvo nei žydų pogromų, nei ukrainiečių skerdynių, ir pagaliau trečdalis tautos nesudarė kitų tautybių gyventojai.

Kaip matyti iš Biuleteniuose paskelbtų R. Miknio (Lietuvos lenkų tautos formavimosi problema XX amžiaus pirmojoje pusėje, Nr. 1, p. 21–32) ir Krzysztofo Buchowskio (Stanisławas Narutowiczius – idealisto portreto metmenys, Nr. 2, p. 41–52) straipsnių, tiek lietuvių, tiek lenkų istorikai primygtinai siekia nepriklausomybę kūrusioje ir sukūrusioje Lietuvoje rasti žymių politikos veikėjų lenkų, teigiamai įvertinti vadinamųjų krajovalčių veiklą ir per tai ieškoti sąlyčio šiomis dienomis. Tačiau man atrodo, kad kai kada istorikai vadina Lietuvos lenkais tuos žmones, kurie tokiais savęs niekada nelaikė. Generolas Silvestras Žukauskas kažkodėl vadinamas Lietuvos lenku Sylwesteriu Žukowskiu. Tuo tarpu S. Žukausko archyve išlikusiuose gyvenimo aprašymuose bei anketose pažymėta, kad jo tautybė – lietuvis, Lietuvos pilietis, evangelikų liuteronų tikėjimo, gimęs Pakruojo rajone. Reikia bent kiek pažinti Šiaurės Lietuvos bajoriją. Ji, kaip ir Žemaitijos bajorija, skyrėsi nuo to luomo žmonių Rytų Lietuvoje. Todėl, jeigu veikėjas kilęs iš bajorų luomo ir kalbėjo šeimoje lenkiškai, nebūtina jį vadinti Lietuvos lenku. Tuo labiau, kad generolas stengėsi atsisipirti to meto Lenkijos veikėjų pastangoms jį patraukti į atgimstančios Lenkijos valstybės armiją, padaryti Lietuvos prezidentu, įgyvendinus POW perversmą. Be to, argi daug lenkų Lietuvoje buvo „vokiško“ tikėjimo? Ir Lietuvos kariuomenės vadą gal geriau reikėtų vadinti Lietuvos vokiečiu, tuo labiau, kad jo žmona buvo vokiečių.

Tokios pačios pastangos matyti ir K. Buchowskio straipsnyje apie S. Narutavičių. Žmogus, kuris aktyviai veikė Lietuvos taryboje, kurio redakcijai kartu su S. Kairiu, J. Vileišiu ir M. Biržiška priklauso 1918 m. Lietuvos nepriklausomybės paskelbimo – Vasario 16 dienos aktas – padaromas lenku idealistu, nesusigaudžiusiu tuometinėje politikoje, o vėliau savo veikla nusivylusiu ir net nusižudžiusiu. Be to, kad S. Narutavičius Pirmojo pasaulinio karo metais dirbo Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo labai vokiečių okupacijos sąlygomis, rizikuodamas savo turčinės padėties bei asmens saugumu, šis žemaičių bajoras dar buvo demokratas. Jis kartu su minėtais Tarybos nariais siekė ne tik paskelbti demokratinio turinio ir aiškios nepriklausomybės siekius išreiškiantį nepriklausomybės aktą, bet prieštaravo 1918 m. vasarą Tarybos daugumos nutarimui paskelbti atkurtą nepriklausomą Lietuvos valstybę monarchija ir jos karaliumi pakviesti vokiečių kunigaikštuką Vilhelmą iš Uracho. S. Narutavičius kartu su jau minėtais bendraminčiais protestuodamas išėjo iš Tarybos gindamas demokratinę valdymo formą. Be to, vėliau, jau susikūrus Lietuvos valstybei, jis neužsidarė savo Brevikių dvare ir nenusižudė nusivylęs Lietuvos valstybingumu, kaip teigiama straipsnyje. Ir gyvendamas kaime dalyvavo ne tik Telšių apskrityje, bet ir valstybės politiniame gyvenime, jam buvo pavedama atlikti vieną ar kitą politinį darbą, jis buvo kviečiamas į Kauną valstybinių ir kitų švenčių

metu, buvo apdovanotas. Todėl vadovaujantis vien jo į Lenkiją emigravusio sūnaus Kazimiero atsiminimais, nekreipiant dėmesio į konkrečius S. Narutavičiaus veiklos faktus, negalima kitais idealais gyvenusio žmogaus „pritempti“ prie autoriaus tikslo ar noro jį matyti tokį, koks jam būtų naudingas ar įdomus. Apskritai istorikui nereikėtų ieškoti savo tezei paremti atsitiktinių, subjektyvių, nepagrįstų faktų ir neidealizuoti to, ko faktiškai nebuvo. Kalba šeimoje nėra vienintelis tautos požymis. Jos požymių yra daug daugiau, kokios teorijos apibrėžimais besivadovautume. Šiuo atžvilgiu gražiai yra pastebėjęs savo atsiminimuose Rapolas Skipitis, teigdamas, kad J. Dobkevičius, S. Grinkevičius, J. Šimkus kalbėjo namuose rusiškai, K. Žukas – lenkiškai, E. Galvanauskas – prancūziškai, bet jie nelaike savęs nei rusais, nei lenkais, nei prancūzais (R. Skipitis, *Nepriklausomą Lietuvą statant*, Chicago, 1961, p. 364).

Sveikinti reikėtų tų lenkų istorikų pastangas, kurie istorinio abiejų tautų santykių raidos proceso nesistengia idealizuoti, atskleidžia jį su visais prieštaravimais. Tuo tarpu lietuvių istorikai ne tik šiame leidinyje, bet ir kituose linke prieštaravimus ne tik nutylėti, bet net kai ką iškreipti. Ar reikia šių dienų situaciją – gerus abiejų valstybių politinius santykius – perkelti į istoriją? Atvirkščiai, kad tarpvalstybiniai santykiai liktų geri, tenka mokyti iš istorijos bėgyje padarytų klaidų. O jų būta. Todėl Lietuvos istorikai neturėtų vengti išsiaiškinti „aštrių briaunų“ problemas abiejų tautų santykiuose, atskleisdami to priežastis bei aplinkybes.

Silpnas visų trijų knygų skyrius yra „Šaltiniai“. Istorinė publikacija, ypač pirmame Biuletenio numeryje, labai menka. Pavyzdžiui, 79–80 puslapyje skelbiama J. Snopko publikacija „1918 metai – balsai iš „Kresų“, kurioje – trys dokumentai – Vilniaus krašto gyventojų peticijos Varšuvai dėl jų prijungimo prie atkurtos Lenkijos valstybės. Neišvardijami net parašai, o tik pažymima, kad jų kelios dešimtys. Vilniaus krašto gyventojų prašymų dėl prisijungimo prie Lietuvos mūsų archyvuose galima rasti žymiai daugiau. Tokias peticijas istorikams reikėtų vertinti rimčiau, nes jos atspindi ne gyventojų nuotaikas, bet to meto politikų nuostatas. Mano nuomone patvirtina ir tame pačiame Biuletenio numeryje esančios publikacijos autorius Janas Jerzy Milewski, aptardamas dokumentą apie lenkų valdžios pastangas XX a. 3 dešimtmetyje polonizuoti Naugarduko vaivadijos pravoslavus.

Skaitant naują periodinį leidinį, norėtusi matyti daugiau dar netyrinėtų klausimų bei problemų, naujų minčių, modernių objektyvių vertinimų.

Apskritai išplėstą naują kaimyninių valstybių istorikų bendradarbiavimo veiklą ir naujo Biuletenio pasirodymą reikia vertinti labai teigiamai. Istorinės minties raidai, jos gilumai ir moksliskumui niekas taip nekenkia, kaip „virimas savo sultyse“. Pažiūrų įvairovė, mokslinė diskusija verčia pasirausti, pamąstyti, pasigilinti, pasitempti...

Aldona G a i g a l a i t ė

Радзивилловские акты из собрания Российской национальной библиотеки: первая половина XVI в. (Monumenta historica res gestas Europae orientalis illustrantia: fontes XV–XVII saec., vol. 6 = Памятники истории Восточной Европы: источники XV–XVII вв., т. 6). Составитель тома: М. М. Кром, Москва-Варшава: Древлехранилище, 2002. Сс. 268.

Tarptautinė lenkų, rusų ir ukrainiečių istorikų mokslinė leidybinė programa *Rytų Europos istorijos paminklai* rimtai išsibėgėjo. Per 1995–2002 m. išleisti šeši serijos tomai¹. Ką tik pasirodęs šeštasis tomas – lietuvių istorikams vienas iš svarbesniųjų, nes beveik visi jo dokumentai yra iš 1513–1540 m. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės (toliau – LDK) istorijos. Knygą spaudai parengė Michailas Kromas (Михаил Маркович Кром), Europos instituto Sankt Peterburge Istorijos fakulteto docentas (deja, kolegos rusų leidėjai knygoje, toli gražu ji nebe pirma, pateikia tik parengėjo vardo santrumpas *М. М. Кром*). Ją sudaro įvadas (p. 5–22), dokumentų tekstai (p. 23–206), chronologiniai komentarai (p. 207–222), dokumentų chronologinis sąrašas (p. 223–232), asmenvardžių ir vietovardžių rodyklės (p. 233–262), santraukų sąrašas (p. 263–264) iliustracijų sąrašas (p. 265), leidinyje panaudotų Rusijos nacionalinės bibliotekos Sankt Peterburge (toliau – RNB) Rankraštyno fondų sąrašas (p. 266) ir turinys (p. 267). Visi rinkinio dokumentai yra paimti iš RNB atsidūrusių Radvilų archyvų fragmentų. Sudarytojas informuoja, kad tai patys ankstyviausi Radvilų giminės dokumentai, saugomi Sankt Peterburge (p. 5). Jie suskirstyti į penkias temines dalis: Žygimanto Senojo laišakai ir kariniai sąrašai (1513–1529 m.), Jurgio Radvilos pareigūnų skriaudos karalienės Bonos pavaldiniams (1532 m. rugsėjis), LDK etmono Jurgio Radvilos archyvas iš Starodubo karo 1534–1536 m., maskvėnų belaisvių laišakai iš Lietuvos į tėvynę (1536 m.), 1536–1540 m. dokumentai. Tik 18 iš rinkinyje spausdinamųjų 97-ių buvo kur nors paskelbti – dauguma (14) XIX a. leidinio „Акты, относящиеся к истории Западной России“ antrajame tome (т. 2 (1506–1544), Санкт Петербург, 1848). Kiti 79

¹ *Памятники истории Восточной Европы: источники XV–XVII вв. = Monumenta historica res gestas Europae Orientalis illustrantia: fontes XV–XVII saec.*, т. 1: *Книга сейгичей 1613–1619 гг. Документы Разрядного приказа о походе А. Лисовского (осень – зима 1615 г.)*, подг. к печ. А. А. Станиславский и др., под ред. Б. Н. Флори, Москва-Варшава, 1995; т. 2: *«Выписка из посольских книг» о сношениях Российского государства с Польско-Литовским за 1547[!]-1572 гг.*, подг. к печ. Б. Н. Морозов, под ред. С. О. Шмидта, Москва-Варшава, 1997; D. A n t a n a v i č i u s, [recenzija], *Lietuvos Metrikos naujienos*, Nr. 4, 2000, p. 18–21); т. 3: *Документы Ливонской войны (подлинное делопроизводство приказов и воевод) 1571–1580 гг.*, подг. к печ. И. Граля и др., Москва-Варшава, 1998; т. 4: *Крестопроводная книга шляхты Великого княжества Литовского 1655 г.*, сост. Е. Е. Лыкова, М. Кулецкий, Москва-Варшава, 1999; т. 5: *Руська (Волинська) Метрика. Книга за 1652–1673 рр.*, підг. до друку П. Кулаковський, Острог-Варшава-Москва, 1999.

dokumentai, kuriuose gausu unikalios informacijos, spausdinami pirmą kartą. Vien dėl to M. Kromo parengtas leidinys yra vertingas.

Vienas iš pagrindinių įvade M. Kromo iškeltų klausimų – iš kur ir kaip Rusijos imperijos sostinės bibliotekoje atsirado seniausi Radvilų dokumentai? Jis išdėsto plačiai išsigalėjusią versiją, pagal kurią, per XVIII a. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės nuosmukį imta pardavinėti Radvilų archyvų Nesvyžiuje ir Kėdainiuose dokumentus. Jie pasklido po privačias kolekcijas. Šis procesas prasidėjo XVIII a. viduryje (p. 6). Tačiau šio teiginio M. Kromas nepagrindžia. Asmuo, tokiu būdu surinkęs pluoštą dokumentų iš Radvilų archyvų, yra žinomas – tai Piotras Dubrovskis (1754–1816), rusų diplomatas ir kolekcionierius, 1778–1792 m. dirbęs Rusijos pasiuntinybėje Paryžiuje, pabuvojęs ne vienoje Europos valstybių sostinėje. Jis pirkto unikalius, M. Kromo nuomone, „lenkiškus“ dokumentus, ir kitais būdais sugebėjo gausinti „lenkiškąją“ kolekciją net iki 1805 m. Po to pardavė savo rinkinį valstybei. Šis tapo Imperatoriaus viešosios bibliotekos Sankt Peterburge „Manuskriptų depo“ užuomazginiu fondu. Pirmuoju vadovu paskiriamas pats P. Dubrovskis. „Depo“ „lenkiškųjų“ rankraščių daugumą sudarė Radvilų archyvų dokumentai (p. 6–7). Ir tai buvo ne pavieniai, bet dideli, iš pagrindinio masyvo išimti fragmentai. P. Dubrovskis, vėliau kiti tvarkydami juos išbarstė keturiuose RNB fonduose (p. 10). Todėl M. Kromui teko atlikti labai kruopštų darbą: identifikuoti ir išrinkti palaidus Radvilų dokumentus, nustatyti vertingiausius ir parengti juos spaudai. Šito darbo metu jis atskleidė, kad seniausi ir įdomiausi RNB radvilianos dokumentai priklausė Radvilų Biržų ir Dubingių linijos pradininkui Jurgiui Radvilai (apie 1480–1541). M. Kromas daro įtikinančią prielaidą, kad su juo susiję RNB rankraščiai buvo iš Kėdainių archyvo. Bet tai ne M. Kromo atradimas: bene pirmasis tą pastebėjo RNB rankraštyno istorikas Sergejus Žemaitis². Trečdalis M. Kromo rinkinyje skelbiamų dokumentų – netgi iš vieno kėdainietiško ryšulio (fascikulo) „karo dalykai“. Matosi, kad šis P. Dubrovskiui į rankas pateko visas (p. 14).

Radvilų archyvinų dokumentų kelionė į RNB labai neaiški. M. Kromo ir anksčiau tyrinėtojų peršama prekybinė versija neįtikina, nes jai pagrįsti nepateikiama jokių rimtų įrodymų. Turbūt tai neaiškiausia Radvilų archyvinio palikimo proveniencijų istorija, nes Minsko, Varšuvos ir Vilniaus radvilianos kompleksų susiformavimas yra neblogai atskleistas. Tačiau M. Kromas neužsiminė apie vieną svarbų P. Dubrovskio veiklos aspektą. Pastarasis iš trofėjinio LDK ir Lenkijos Karalystės archyvo, Lietuvos Metrikos (toliau – LM) ir Karūnos Metrikos 1806–1808 m. išrinko svarbius dokumentus, privilegijas, pavyzdžiui, Vytauto vasalines priesaikas (1388–1389), Jogailos ir Vokiečių ordino didžiojo magistro taikos sutartį Racionže

² R. R a g a u s k i e n ė, A. R a g a u s k a s, *Barboros Radvilaitės laišakai Žygimantui Augustui ir kitiems*, Vilnius, 2001, p. 143–145, 274 nuor.

(1404 05 22), Skirgailos ir Livonijos magistro paliaubų sutartį (1387 07 01), 50 popiežiaus bulių, 314 Livonijos ir 36 Lietuvos aktus, visus kazokų reikalų aktus, dokumentus lenkų kalba³. Tai yra dar viena priežastis, kodėl šios bibliotekos P. Dubrovskio fondas ir kai kurie kiti turi daug išskirtinės lituanikos ir polonikos⁴. Deja, M. Kromas aiškiai nenurodė, ar RNB radviliana kartais neturi trofėjinių vertybių požymių? Klausimas dėsningas. Trofėjinėje Zaluskių bibliotekoje – ji atsидūrė Sankt Peterburge – buvo dideli Nesvyžiaus radvilianos fondų fragmentai⁵. Kita vertus, apie Radvilų archyvų „keliones“ jau daug rašyta, netgi galima surasti siūlo galą, kuris atvertų Kėdainių archyvo likimo paslaptis⁶. Tačiau tai – ne šios trumpos recenzijos tikslas.

Žinoma, šita istorija nemenkina rinkinio vertės. Dauguma dokumentų skelbiami pirmą kartą, jų atrankai M. Kromas paaukojo daug laiko. Dabar bus nesunku pasinaudoti seniausiais ir informatyviausiais Radvilų giminės dokumentais. Jų nuorašų kituose dokumentų kompleksuose, pavyzdžiui, LM, beveik nėra, o pateikiama informacija unikali. Šias savybes lemia ir dokumentų kilmės specifika – nemažai jų yra ne oficialios kilmės, bet asmeninė korespondencija, kurios respondentai nesidrovėjo slėpti savo minčių, jausmų ir vertinimų. Tai Lietuvon besiskverbiančio humanizmo dvasios ir švietimo paliestų žmonių dokumentai... Ypač įdomūs Alberto Goštauto laišakai Jurgiui Radvilai. Juose aprašyti įvairiausi įvykiai ir išgyvenimai:

³ [I. D a n i l a v i č i u s, Pratarė], *Книга посольская Метрики Великого Княжества Литовского, содержащая в себе дипломатические сношения Литвы в государство короля Сигизмунда Августа с 1545 по 1572 год*, издание по поручению Московского общества истории и древностей российских князем М. Оболенским и проф. И. Даниловичем, т. 1, Москва, 1843, с. XIX, 461–467; I. D a n i ł o w i c z, *Skarbiec diplomatów papieskich, cesarskich, królewskich, książęcych; uchwał narodowych, postanowień różnych władz i urzędów posługujących do krytycznego wyjaśnienia dziejów Litwy, Rusi Litewskiej i ościennych im krajów*, t. 1, Wilno, 1860, Nr. 503, 504, 516, 545, 546, 550, 552, 554, 555, 561, 566, 567, 611, 791; М. И. А в т о к р а - т о в а, А. С. С в е т е н к о, К вопросу об истории формирования и архивного освоения фонда ЛМ, *Исследования по истории Литовской Метрики*, ч. 1, Москва, 1989, с. 110–111.

⁴ Т. Н. К о п р е е в а, Обзор польских рукописей Государственной Публичной Библиотеки (Собрание П. П. Дубровского), *Труды Государственной Публичной Библиотеки имени М. Е. Салтыкова-Щедрина*, т. V (8), 1958, с. 137–165; М. М. К р о м, Радзивилловские акты в фондах Российской национальной библиотеки: перспективы изучения и публикации, *Lietuvos Metrika: 1991–1996 metų tyrinėjimai*, Vilnius, 1998, p. 229–234; М. Д. М о р и ч е в а, *Библиотека Залуских и Российская национальная библиотека*, Санкт-Петербург, 2001, с. 77.

⁵ Т. Н. К о п р е е в а, *min. veik.*, p. 138.

⁶ М. Kromas neįvertino naujausios istoriografijos: J. S e r e d y k a, *Źródła do dziejów Polski i Litwy okresu przedrozbiorowego w bibliotekach Wilna i Leningrada, Sprawozdania Opolskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk*, 1973, nr 10, s. 37–48; Т. К е м р а, *Миколай Крзызstof Радзивилл Сierotka (1549–1616): Wojewoda Wileński*, Warszawa, 2000; R. R a g a u s k i e n ė, А. R a g a u s k a s, *min. veik.*, p. 141–145.

abu džiaugiasi spalvinga, ginkluota, raita LDK kariuomene (1534 m.) – tai karinio surašymo 1528–1529 m. nuostatų reikalavimų sėkmė (Nr. 40); A. Goštauto perskai-tytas Radvilos pranešimas apie Gomelio atėmimą iš maskvėnų 1535 m. sugraudina karalių ir pravirkdo visus dvariškius (Nr. 80); A. Goštautą kankina ligos: podagra ir *scyatika*, sėdmenų nervo uždegimas; jos paaštrėja po skubaus jojimo pas karalių (Nr. 71); LDK iždininkas Ivanas Gornostajus informuoja, kad po Gomelio užėmi-mo karaliaus dvare liovėsi visos apkalbos prieš J. Radvilą, skundžiasi, kad keliau-jant su karaliaus dvaru ir sustojus pastovio geresnius kambarius gauna ne jis, vals-tybės pareigūnas, bet paleistuvės skalbėjos – *прачки курвы* (Nr. 76). Kadangi daug medžiagos yra iš 1534–1535 m. karo su Maskvos Didžiąja Kunigaikštyste, galima surasti nemažai vertingos informacijos apie lietuvių karybą. Iš laiškų matyti, kad ypač sunkiai J. Radvila suvaldo savarankišką žemaičių kariuomenę 1534 m.: jie vengia įsirašymo etmono sąrašuose ir stojimo bendron rikiuotėn, stovyklauja už 6–7 mylių nuo LDK kariuomenės (Nr. 37, 40); neužilgo kariuomenės vadą pasiekia žinios apie plėšikaujančią žemaičių kariuomenę (Nr. 43); žemaičiai reikalauja neskaldyti jų kariuomenės ir praneša, kad suvalgė atsigabentą maistą, kenčia nuo ligų, kurios jau ne vieną numarino – trečdalis jų kovinio vieneto nebekovingas (Nr. 44). Valdovui rūpestį kelia jo dvarų karo tarnai keliuočiai: žygiuoja su visais į karą be ginklų, apsilikę sermėgas, apžergę arklius tiesiai iš vagos, o juk, jeigu neišgali apsiginkluoti, turėtų per metus sumokėti kapą lietuviškų grašių ir pasilikti namuose (Nr. 34). Netgi sužinome, kad kovinis LDK kariuomenės patrankos amžius – 400 šūvių (Nr. 40). M. Kromas pažymi XVI a. 4 dešimtmečio Rusijos istorijai svarbius dokumentus: apie kovą dėl valdžios Kremliuje, apie gandus ir nuotaikas sostinėje, o asmeniniai laišakai (maskvėnų belaisvių Lietuvoje tėvynėn) – neapsakoma reteny-bė (p. 19).

Leidžiantiems istorijos šaltinius visada smalsu, kaip tai daro konkurentai pačia geriausia žodžio prasme kaimyninių šalių kolegos. M. Kromas pasirinko paprastą būdą, apsiribojo vien tiksliau dokumento turinio perteikimu. Jis rėmėsi SSRS ir Lenkijoje išleistomis istorijos šaltinių publikavimo taisyklėmis. Tiesą sakant, rusų archeografams įprastas tradicinis būdas, kuris teksto nepagadina. Jis pateisinamas, nors kai kurių santrumpų išskleidimo variantai nebūdingi LDK kirilikai, pavyz-džiui, labai retas *ч(е)ловек* vietoje visuotinai įsigalėjusio *ч(о)ловек* žmogus. M. Kromas neįvykdė sau išsikeltos užduoties, perteikiant dokumentą vengti rašybos moderninimo ir unifkavimo (p. 21). Publikacijoje išnyksta LDK raštinių kiriliškos raštijos specifika. Parengėjas skelbia XVI a. pirmųjų dešimtmečių originalius do-kumentus arba vienalaikius nuorašus, kuriuose užfiksuota to meto rašto grafika. Neperteikus visų ar daugumos svarbiausių raštinių panaudotų raidžių grafinių formų, ne tik istorikai, bet ir lingvistai prarado svarbią, lengvai pasiekiamą infor-maciją. Antai mes nežinome kaip tiksliai XVI a. pabaigoje perrašytųjų LM knygų

raidės atitiko originaliąsias – kai kurie dokumentai iš M. Kromo publikacijos yra LM knygoje. Medžiagos palyginimui tektų važiuoti į Sankt Peterburgą. Mokslinės informacinės pastabos išsklaidytos, pateikiamos dvejopai: „legendoje“ po kiekvienu dokumentu ir kai kurios chronologiniame komentare knygos pabaigoje. Legendoje M. Kromas nurodo dokumento šaltinį RNB, aprašo išorinius požymius, vandenženklis, marginalijas, dorsalinius įrašus, publikacijas ir pastabas apie tekstą. Tačiau skaitytojui būtų patogiau matyti komentarus tiesiai po tekstu, nes spausdinant ilgesnį dokumentą, komentarai nutolsta nuo aptariamojo žodžio ar frazės per kelis puslapius. Kadangi nemažai dokumentų be datų, parengėjas jas nustatė. Visos įtikina, pavyzdžiui, dabar galima tvirtai pasakyti, kad 1528 m. kariuomenės surašymo fragmento nuorašas (Nr. 6) yra atliktas XVII a. 3 dešimtmetyje (p. 16). Datavimas argumentuojamas chronologiniuose komentaruose knygos pabaigoje. Tai nekelia nepatogumų. Nedidelis trūkumas: kaip skaitytojui sužinoti, ar skelbiamasis dokumentas turi tokį komentarą, ar neturi. Publikacijoje apie tai nėra nė užuominos, išskyrus sakinį įvade, kad tokių esama (p. 20). Išduodame paslaptį. Jei skelbiamojo dokumento data parašyta laužtiniuose skliaustuose, tai žinokime, kad ji yra pakomentuota; jei ne – tai originali data buvo dokumente. Pagaliau rodyklės. Jos geros, bet leidžiant unikalius dokumentus, dalykų rodyklė yra privaloma, net jeigu jos sudarymas atima daug darbo laiko.

Didesnių klaidų publikacijoje nėra. Nesusipratimu reikėtų pavadinti parengėjo pateiktą RNB saugomo R. Firkovičiaus rinkinio apibūdinimą kaip „dokumentai apie žydų bendruomenių istoriją LDK“ (p. 11). Tai karaimų istorijos dokumentai. Vis dėlto vienas publikacijos aspektas yra, švelniai tariant, keistokas – tai chaotiškas, nesuvienodintas, nemotyvuotas LDK valstybės pavadinimo rašymas. Įvade, dokumentų antraštėse ir santrumpose rašoma tradiciškai *Великое княжество Литовское*. Publikacijoje – mišrainė: *великое князьство Литовское* (Nr. 1, 5, 6 ir kitur), *великое князьство литовское* (Nr. 8), bet *Коруна Польская* (Nr. 73, p. 163), *Ducatus* (Nr. 75) ir *Magnus Ducatus Lithuaniae* (Nr. 97). Šitai galima laikyti leidybiniu nesusipratimu. Gal parengėjas taikėsi prie originalios formos, esančios dokumente? Gal buvo kitų motyvų? Bet originale tikrai negalėjo būti užrašyta *в землю (-ли) Московского* „į maskvėno žemę (maskvėno žemėje)“ (Nr. 43, p. 109) (čia, deja, 1534 m. pažeminamai apibūdinamas priešas). Parengėjas, žodį parašydamas iš didžiosios raidės vietoje neabejotinai mažosios, pakeitė prasmę, suteikė frazei Maskvos valstybės niuansą. Senosios Lietuvos valstybės vardas tokio dėmesio nesulaukė. Šioje šaltinių serijoje taip klaidžiojama jau nebe pirmą kartą⁷.

M. Kromas savo publikacijai buvo iškėlęs aiškų tikslą – paskelbti seniausius Radvilų archyvo dokumentus iš RNB. Jis juos surinko, apdorojo moksliskai ir

⁷ Žr. 1 nuor.: D. Antanavičiaus recenzija, p. 21.

pateikė tyrinėtojams. Unikalių dokumentų mokslinis parengimo lygis pakankamas. Diskusiniai įvado ir publikacijos klausimai laikytini stipriaisiais, o ne silpnaisiais knygos požymiais. Publikacija taps neabejotina pozicija LDK istorijos tyrinėjimuose*.

* Šių eilučių autorius dėkoja už dėmesingumą ir dalykiškas pastabas dr. Raimondai Ragauskienei.

Artūras D u b o n i s

Ewa M. Ziółek. **Biskupi senatorowie wobec reform Sejmu Czteroletniego.** Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Źródła i monografie, 225, Lublin, 2002. 255 s., 13 ilustr.

Katalikų Bažnyčios vyskupai ordinarai jungtinės Lenkijos–Lietuvos valstybės egzistavimo laikotarpiu greta bažnytinių vykdė ir politines pirmųjų valstybės senatorių funkcijas. Šis dvilypumas nulėmė kontroversišką vyskupų vertinimą. Amžininkai bei istorikai vyskopus senatorius dažniausiai vertino pagal politinę laikyseną lūžiniais valstybei momentais, dėl šio požiūrio buvo nuvertinti jų nuopelnai kitose srityse.

Ketverių metų seimo laikotarpis – tai metas, kada gana ryškiai iškilo valstybės ir Bažnyčios interesų kolizija ir vyskupai senatoriai privalėjo apsispręsti, kieno interesams: valstybės ar Bažnyčios, atstovauti. Būtent ši kolizija ir tapo išeities tašku lenkų istorikės, Liublino katalikiškojo universiteto Istorijos instituto, Pedagogikos istorijos katedros adjunktės, dr. Ewos Małgorzatos Ziółek studijai, skirtai vyskupų požiūrio į Ketverių metų seimo reformas analizei. E. M. Ziółek siekė nustatyti dvasinių senatorių santykį su svarbiausia to meto problema – valstybės valdymo sistemos pertvarka bei pokyčiais Respublikos vidaus ir užsienio politikoje. Autorė kėlė klausimą, ar vyskupai mėgino veikti reformų tikslus bei eigą, ar turėjo būsimosios, reformuotos valstybės viziją? Ar jie buvo valstybės gerove susirūpinę senatoriai, ar vien aukšti Bažnyčios pareigūnai? O gal sugebėjo savyje sumaniai sujungti abi šias funkcijas? (p. 8).

Atsakydama į šiuos klausimus E. M. Ziółek pasitelkė gausią Ketverių metų seimo istoriografiją, biografinę literatūrą, išsamiai išanalizavo seime pasakytas vyskupų kalbas, politinio turinio ganytojiškus laiškus (daugiausia rašytus 1791 m. gegužės–birželio mėn. ir susijusius su Gegužės 3 d. konstitucijos paskelbimu), publicistinius tekstus, asmeninę vyskupų korespondenciją (publikuotą Smolensko, o

nuo 1790 m. – Lucko vyskupo Adamo Tadeuszo Naruszewicziaus korespondenciją, Lenkijos bibliotekose bei archyvuose saugomus primo, Gniezno archyvyskupo Michała Jerzy Poniatowskio, Kameneco vyskupo Adamo Krasieńskiego bei kitų vyskupų laiškus, Vatikano archyve saugomą nuncijaus Ferdynando Saluzzo korespondenciją) bei gausius antrinius šaltinius: to meto įvykių liudininkų atsiminimus, Varšuvoje rezidavusių užsienio valstybių diplomatų pranešimus ir pan.

Aptariamą monografiją sudaro įvadas, keturi skyriai, pabaigos žodis, šaltinių ir literatūros sąrašas, asmenvardžių rodyklė, santrauka anglų kalba bei 13 spalvotų Ketverių metų seime dalyvavusių vyskupų portretų reprodukcijų.

Pirmajame knygos skyriuje, iš esmės parašytame remiantis temos literatūra, autorė supažindina skaitytojus su Ketverių metų seime dalyvavusiais vyskupais-senatoriais, pateikia jų kolektyvinę biografiją. Išanalizavusi keturiolikos Ketverių metų seime dalyvavusių vyskupų kilmę, amžių, išsilavinimą, dvasines karjeras, autorė priėjo prie pagrįstos išvados, kad vyskupai – tai vidutinio amžiaus žmonių grupė, kurių dauguma – šviesios ir išsilavinusios asmenybės, savo pažiūromis atstovavusios „katalikiškai Apšvietiai“ tiek bažnytinėje, tiek ir politinėje sferoje (p. 67). Autorės atlikta vyskupų išsilavinimo bei jų susipažinimo su to meto Europoje vyravusiomis filosofinėmis, ekonominėmis bei politinėmis idėjomis analizė leido jai argumentuotai paneigti lenkų istoriografijoje vyravusį vertinimą, jog daugelis Ketverių metų seimo vyskupų senatorių atstovavo saksų laikų mąstymui, nes išsilavinimą įgijo bei savo karjeras pradėjo Augusto III ar net Augusto II laikais (p. 20).

Vertindama vyskopus kaip politikus (I sk. 3 poskyris „Politinės karjeros“, p. 34–69) E. M. Ziółek pagrindiniu kriterijumi pasirinko jų patriotizmą, kurį sutapatino su teigiamu požiūriu į Gegužės 3 d. konstituciją. Tokiu būdu didžiausių Tėvynės „išdavikų“ gretose atsidūrė visi pirmieji LDK senatoriai: „išdavystės ugnyje sudegęs“ Livonijos vyskupas Juozapas Kazimieras Kosakovskis, Žemaičių vyskupas Steponas Jonas Giedraitis ir Vilniaus vyskupas Ignotas Jokūbas Masalskis. Į šį sąrašą pateko vienintelis nepritaręs reformoms bei parėmęs Targovicos konfederaciją Lenkijos atstovas, Kulmo vyskupas Wojciechas Skarszewskis (p. 67). Tiesa, I. J. Masalskio vertinimas monografijoje nėra labai kategoriškas. E. M. Ziółek teigia, jog šis vyskupas, kaip ir primas M. J. Poniatowskis – tai be galo kontroversiškos asmenybės, kurių vienareikšmiškai įvertinti neįmanoma (p. 55). Autorė iškelia I. J. Masalskio nuopelnus visuomenės švietimo srityje (Lietuvos parapinių mokyklų reformą laiko geriausiai pravesta reforma visoje šalyje, p. 57), tačiau akcentuoja, kad „politiniuose reikaluose Vilniaus vyskupas stovėjo ties išdavystės riba, kurią, asmeninių interesų vedamas, peržengė“ (p. 60).

Atkreiptinas dėmesys ir į tai, kad pagrindiniu ne vien I. J. Masalskio, bet ir kitų LDK vyskupų politinės veiklos motyvu autorė laiko asmenines ambicijas bei siekį pralobti. Asmeninėmis ambicijomis, o ne LDK didiko valstybinio mąstymo apraiška

laikomas Vilniaus vyskupo I. J. Masalskio siekis „atplėšti“ Lietuvą nuo Gniezno metropolijos ir įkurti Vilniuje arkivyskupiją (p. 29, 55–56); priešiškusmas Gegužės 3 d. konstitucijai siejamas vien su nepasitenkinimu, jog valdovas Stanislovas Augustas atsakė dėl kardinolo kepurės (p. 57 p.) ir t. t. Pagrindiniu Livonijos vyskupo J. K. Kosakovskio veiklos motyvu taip pat nurodomas godumas, siekis gauti kuo daugiau beneficijų (p. 52 ir kt.), padidinti savo asmeninių dvarų skaičių (p. 54–55), o 1792–1793 m. įvykdytas Iždo bei Edukacinės komisijų atskyrimas siejamas būtent su mėginimu pasisavinti Lietuvos edukacinei komisijai priklausiusius dvarus (p. 55).

Taigi LDK vyskupų, kaip pirmųjų Lietuvos senatorių, atstovavimo būtent Lietuvos interesams E. M. Ziółek neįžvelgia. Apie tai monografijoje neužsiminta nė žodžiu ir, regis, sinonimiškai vartojamas oficialus valstybės pavadinimas *Abiejų Tautų Respublika ir Lenkija* tyrėjos akyse nieko bendra neturi su dualistiniu šios valstybės pobūdžiu.

Aptariamoms studijoms autorė itin nekritiškai perėmė ir savo darbe pakartojo lenkų istoriografijoje įsitvirtinusį neigiamą Žemaičių vyskupo S. J. Giedraičio, kaip gana ribotų dvasinių ir protinių galių žmogaus (p. 25 p.) bei „nuoseklus rusofilo“ vertinimą (p. 51–52). Pristatydama skaitytojams S. J. Giedraitį kaip asmenybę, autorė pabrėžė jau amžininkų jam priskirtą karjerizmą bei nepotizmą, o vyskupo menkos moralės pavyzdžiu pateikė jo 1794 m., į Lietuvą įsiveržus rusų kariuomenei, duotą nurodymą melstis už Lietuvos sujungimą su Rusija (p. 25, 28 nuoroda). Šioje vietoje norėtusi priminti polemikoje su lenkų istoriku J. Sobczaku Aldonos Prašmantaitės iškeltą klausimą: „Jeigu sutiksime, kad Žemaičių vyskupas vis dėlto buvo Rusijos šalininkas, kaip tada paaiškinti, jog Livonijos vyskupijai po pirmojo Respublikos padalijimo atitekus Rusijos imperijai, Steponas Jonas Giedraitis, tuomet šios vyskupijos vyskupas, atsisakė duoti Jekaterinai II ištikimybės priesaiką?“¹. Šis peno apmąstymams suteikiantis S. J. Giedraičio biografijos faktas monografijos autorės liko nepastebėtas.

Tačiau pažymėtina, kad vertinant kitų vyskupų kaip dvasininkų ar politikų veiklą, tyrėjai nestigo kritiškumo bei naujų išvalgų. Aptardama Kameneco vyskupo Adamo Krasinškio dvasinę bei politinę karjerą, E. M. Ziółek pateikė naują istoriografijoje vertinimą. Ji paneigė lenkų istorikų E. Rostworowskio ir B. Leśnodorskio teiginius apie pasyvų A. Krasinškio dalyvavimą politikoje Ketverių metų seimo laikotarpiu. Ištyrusi ir įvertinusi vyriausio, 74 metų vyskupo veiklą, autorė priėjo prie išvados, jog jis buvo vienas iš energingiausiai seime dirbusių vyskupų, kuriam savo energija prilygo tik perpus jaunesnis Kujavijos vyskupas Józefas Ignacy Rybiński (p. 48).

¹ A. P r a š m a n t a i t ė, *Žemaičių vyskupas Juozapas Arnulfas Giedraitis*, Vilnius, 2000, p. 78.

Antrajame monografijos skyriuje analizuojami vyskupų požiūriai į valstybės santvarkos reformą. Siekdama atskleisti vyskupų požiūrį į valstybės valdymo reformą, E. M. Ziółek išsiaiškino, kaip pirmieji senatoriai suvokė esamą Respublikos padėtį ir kokias matė jos silpnumo bei smukimo priežastis. Išanalizavusi seime pasakytas vyskupų kalbas, autorė nustatė, jog pagrindinėmis valstybės nuosmukio priežastimis buvo laikomi „politinės tautos asmeniniai interesai ir egoizmas, dominuojantis aukščiau valstybinių interesų“ (I. J. Masalskis, M. J. Poniatowskis, A. Naruszewiczius, Feliksas Pawełas Turksis, Lucko, o nuo 1790 m. – Krokuvos vyskupas); ydinga seimelių sistema, leidžianti didikams manipuliuoti bežeme bajorija (M. J. Poniatowskis, Kijevo vyskupas Kacperas Kazimierzus Cieciszowskis, A. Krasińskis); etmonų teisių išplėtimas (M. J. Poniatowskis), užsienio valstybių kvietimasis spręsti Respublikos vidaus reikalus (A. Krasińskis); teisinės sistemos netobulumas (J. K. Kosakovskis, A. Krasińskis).

Autorė priėjo prie išvados, jog vyskupai aiškiai suvokė valstybės situaciją ir priežastis, atvedusias ją prie bedugnės krašto. Mokėjo jas analizuoti ir nustatyti diagnozę, nepaisydami, kokia skausminga ji būtų Respublikos „politinei tautai“ (p. 79). Valstybės nuosmukio priežasčių suvokimas įgalino pirmuosius valstybės senatorius siekti esminio esamos padėties pertvarkymo, kompleksinių ir gilių, o ne kosmetinių reformų. Tačiau pažymėtina, kad pavyzdžių valstybės reformavimui vyskupai ieškojo ne modernioje to meto filosofijoje, o respublikoniškojoje Abiejų Tautų Respublikos tradicijoje. Jie nematė alternatyvos bajoriškai demokratijai, tačiau siekė ryškaus vykdomosios valdžios sustiprinimo bei griežtesnio galių ir pareigų atskyrimo (p. 202). Šios E. M. Ziółek pateiktos išvados atskleidžia, viena vertus, vyskupų susirūpinimą esama situacija ir suvokimą, jog reikia esminių reformų, kita vertus, tradicinių bajoriškųjų vertybių gajumą ir tam tikrą vyskupų pažiūrų konservatyvumą, kurie aptariamoje monografijoje plačiau neanalizuojami.

Atlikta vyskupų pasisakymų seime valstybės smukimo priežasčių klausimu analizė bei faktas, jog net iš didikų giminių kilę vyskupai kritikavo asmeninių interesų iškelimą virš valstybinių bei pasisakė už didikų įtakos susiaurinimą, leido autorei pagrįstai suabejoti istoriografijoje vyraujančiu teiginiu dėl visų vyskupų atstovavimo didikų grupuotei, kada kalbama apie Ketverių metų seime išiplieskusį vidurinėsios bajorijos ir didikų konfliktą (p. 79–80, 202).

Skirstydama vyskopus senatorius pagal jų požiūrius į valstybės santvarkos reformą, autorė remiasi seime išryškėjusių etmonų, patriotų bei valdovo šalininkų grupuočių schema. Etmonų grupuotei priskiriami S. J. Giedraitis ir J. K. Kosakovskis, patriotų – J. I. Rybińskis ir A. Krasińskis, likusieji – valdovo grupuotei. Gana radikalių savo pasisakymais bei laikysena J. I. Rybińskio ir A. Krasińskio priskyrimas patriotų grupuotei nekelia abejonių, kaip ir J. K. Kosakovskio – etmonų grupuotei. Tačiau kyla abejonių dėl S. J. Giedraičio laikysenos seime įvertinimo.

Cituojama vienintelė Žemaičių vyskupo pasakyta kalba (1790 09 02) nesuteikia pagrindo joje išvelgti siekius išlaikyti etnonų dominavimą.

Žiūrėjimas į Ketverių metų seimo veiklą iš antrosios dualistinės valstybės narės – Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės – interesų taško neišvengiamai nulemia ir išskirtinį dėmesį vertinant LDK vyskupų pažiūras, laikyseną bei veiksmus. Todėl Lietuvos skaitytojas antrajame monografijos skyriuje sąmoningai ieško atsakymo į klausimus, ar LDK vyskupai pritarė valstybės centralizacijos idėjai bei kokią matė būsimąją valstybę – vienalytę ar dualistinę. Šiuolaikinėje Ketverių metų seimo istoriografijoje plačiai analizuota Lietuvos teisių reformuotoje valstybėje problema bei LDK atstovų (tarp jų ir vyskupų) veikla šia linkme², E. M. Ziółek monografijoje liko neįvertinti. Valstybės dualizmas „pastebimas“ tik tuomet, kada kalbama apie J. K. Kosakovskio reikalavimą išlaikyti Lietuvos ir Karūnos atskirumą (p. 84). Šis Livonijos vyskupo siekis, beje, kaip ir visa jo politinė veikla, vertinama neigiamai, pabrėžiant, kad „Lenkijos–Lietuvos valstybės valdymo pagrinduose jis nematė nieko bloga“ (p. 87).

Trečiajame monografijos skyriuje aptariama vyskupų laikysena Ketverių metų seimo užsienio politikos atžvilgiu. Autorė aiškinasi, kaip vyskupai suvokė Respublikos užsienio politikos tikslus, kaip vertino Rusiją, Prūsiją bei Prancūzijos revoliuciją. Atlikta išsami šaltinių analizė leido tyrėjai prieiti prie išvados, jog vyskupai senatoriai puikiai orientavosi to meto Europos diplomatijoje. Jie suvokė, kad atmetusi Rusijos garantijas, Respublika pastatė save į konfliktinę situaciją ir kad anksčiau ar vėliau Rusija sieks susigrąžinti savo dominavimą. Tad skatino seimą nedelsti ir imtis kuo skubiau vykdyti reformas. Dalies vyskupų skeptišką požiūrį į valstybės reformavimą, autorės požiūriu, lėmė ne tai, jog jie nenorėjo reformų, bet suvokimas, kad esant neapibrėžtai tarptautinei situacijai, nėra praktinių galimybių jas įgyvendinti.

Ketvirtajame knygos skyriuje vėl grįžtama prie valstybės vidaus politikos problematikos ir aptariamas vyskupų požiūris į ekonominius bei visuomeninius-teisi-

² Paminėtini lenkų istorikų J. Bardacho, J. Michalskio, J. Maleco, lietuvių tyrinėtojų A. Šapokos, L. Mulevičiaus, M. Jučo, E. Railos ir kt. darbai; žr.: J. B a r d a c h, Konstytucja 3 Maja a unia polskolitewska, *Przegląd Historyczny*, t. LXXXII, z. 3–4, 1991, s. 383–410; J. B a r d a c h, Konstytucja 3 Maja a Zaręczenie Wzajemne Obojga Narodów z 20 X 1791 roku, *Lithuania*, t. 3(4), 1991, s. 23–32; J. M i c h a l s k i, Zagadnienie unii polsko-litewskiej w czasach panowania Stanisława Augusta, *Zapiski historyczne*, t. LI, z. 1, 1986, s. 97–131; J. M a l e c, Problem stosunku Polski do Litwy w dobie Sejmu Wielkiego (1788–1792), *Czasopismo prawno-historyczne*, t. XXXIV, z. 1, 1982, s. 31–50; I. L a p p o, *Lietuva ir Lenkija po Liublino unijos*, Kaunas, 1932. A. Š a p o k a, *Lietuva ir Lenkija po 1569 m. Liublino unijos*, Kaunas, 1938; L. M u l e v i č i u s, Lietuvos savarankiškumas ir Abiejų tautų savitarpio garantijos įstatymas, *Lituanistica*, 1992, Nr. 4 (12), Vilnius, 1993, p. 70–78; M. J u č a s, *Lietuvos ir Lenkijos unija (XIV a. vid. – XIX a. pr.)*, Vilnius, 2000; E. R a i l a, Gegužės 3-osios epocha, 1791 m. gegužės 3 d. konstitucija, vertė ir sudarė E. Raila, Vilnius 2001, p. 74.

nius klausimus. Šio skyriaus tematiką lėmė E. M. Ziółek disponavimas gausia vyskupų pasisakymų šiomis temomis medžiaga. Atliktas išsamus tyrimas leidžia skaitytojams plačiau susipažinti su Apšvietos epochos idėjų sklaida Abiejų Tautų Respublikos valdančiajame elite, parodo fiziokratų ekonominės doktrinos priėmimą bei siekius adaptuoti ją Respublikos sąlygomis. Pažymėtina, jog pirmą kartą istoriografijoje išsamiai išanalizuota Livonijos vyskupo J. K. Kosakovskio ekonominės ir teisinės minties sklaida (p. 171–199). Šio vyskupo veiklai monografijos autorė skyrė bene daugiausiai dėmesio, o aptardama pažiūras valstiečių klausimu, rėmėsi ne vien oficialiais pasisakymais, bet ir mintimis, išdėstytomis J. K. Kosakovskio grožinės literatūros kūriniuose „Pilietis“ ir „Kunigas klebonas“.

Atsakydama į studijos pradžioje išsikeltą klausimą ar vyskupai atstovavo Bažnyčios, ar valstybės interesams, E. M. Ziółek atkreipė dėmesį į Bažnyčios apmokestinimo problemą. Ji priėjo prie išvados, jog vyskupai ordinarai savanoriškai prisiėmė finansinę atsakomybę už valstybę: atsisakė senųjų privilegijų ir sutiko mokėti mokesčius (p. 190). Šis žingsnis rodo, kad, siekdami įtvirtinti valstybės suverenumą ir garantuoti jos saugumą, vyskupai Ketverių metų seime veikė labiau kaip valstybininkai, o ne dvasininkai.

Knygoje pasitaiko netikslumų. Pavyzdžiui, 1792 m. vasario mėnesio seimelių tyrinėtoju³ nurodomas Waclawas, o ne Wojciechas Szczygielskis (p. 42, 46, 49, 52, 54, 57, 97, 184, 225).

Apibendrinant E. M. Ziółek monografiją, galime teigti, jog Ketverių metų seimo istoriografija pasipildė nauja įdomia studija, nušviečiančia iki šiol netirtą istorijos lauką – aukščiausių Abiejų Tautų Respublikos pareigūnų grupių laikyseną valstybės reformų atžvilgiu – ir parodančią svarų vyskupų ordinarų indėlį siekiant sustiprinti valstybę bei užtikrinti jos suvereniteto išsaugojimą. Monografija ne tik papildo, leidžia naujai pažvelgti į žymių bei kontroversiškų XVIII a. pabaigos asmenybių: M. J. Poniatowskio, A. Krasinškio, J. I. Rybińskio, J. K. Kosakovskio ir kitų vyskupų biografijas, bet sykiu praplečia ir politinės bei socialinės-ekonominės minties sklaidos Abiejų Tautų Respublikoje tyrimus.

Ramunė Š m i g e l s k y t ė - S t u k i e n ė

³ W. S z c z y g i e l s k i, *Referendum trzecimajowe. Sejmiki lutowe 1792 roku*, Łódź, 1994.

Александр Ф. С м а л я н ч у к. Паміж краевасцю і нацыяпальнай ідэяй. Польшкі рух на беларускіх і літоўскіх землях 1864–1917 г. Гродна, 2001.

Jau pripratome, kad neretai iš baltarusių istorikų sulaukiame ne tik originalių, bet ir kontroversiškų, ir net tendencingų darbų. Tačiau tai – neabsoliuti tendencija. Vis dažniau mus pasiekia labai rimti, objektyvūs ir įdomūs darbai. Todėl nenuostabu, kad dėmesio sulaukė 2001 m. išleista jaunojo baltarusių istoriko A. Smaliančuko monografija „Tarp krašto („krajovců“) ir tautinės idėjos. Lenkų judėjimas baltarusių ir lietuvių žemėse 1864–1917 m.“.

Vien knygos užmojis ir problemos apimtis verti pagarbos mokslininko atliktam darbui. Lenkiškų politinių partijų ir grupuočių veikla XIX a. II pusėje – XX a. pradžioje Lietuvos ir Baltarusijos žemėse išties yra pakankamai stambus tyrinėjimo baras. Kol kas daugiausia šiuo klausimu pasakė Lenkijos istoriografija. Todėl vis didesnis lietuvių ir baltarusių istorikų susidomėjimas minėta problema, manytume, yra skatintinas, leidžiantis atskleisti tam tikrus naujus požiūrius, interpretacijas ir net visiškai naujus šaltinius.

Pirmiausia norėtume pristatyti A. Smaliančuko monografijos struktūrą, kad galėtume orientuotis tame, apie ką kalba istorikas. Darbas pradedamas gana dideliu įvadininiu skyriumi, kuriame aptariama lenkų visuomenė kaip etnokultūrinis fenomenas baltarusių ir lietuvių žemėse XIX a. antroje pusėje – XX a. pradžioje. Pagrindinė dėstomoji dalis susideda iš dviejų skyrių. Pirmasis vadinasi „Lenkų visuomenė baltarusių ir lietuvių žemėse 1864–1907 m.“. Jis suskirstytas į tris poskyrius, kuriuose nagrinėjamos problemos, vienokiu ar kitokiu būdu sudarančios klausimo istorinį kontekstą (1. „Lenkų klausimas“ baltarusių istorijoje XVIII a. pab. – XX a.; 2. Rusijos valdžia ir Lietuvos lenkai. 1864 – XX a. pradžia; 3. Lenkų judėjimo pagrindinės srovės baltarusių ir lietuvių žemėse XIX–XX amžių sandūroje).

Antras skyrius pavadintas „Lenkiškų partijų ir organizacijų politinė-visuomeninė ir kultūrinė veikla tarprevoliuciniame laikotarpyje (1907 m. liepa – 1917 m. vasaris)“. Šį skyrių taip pat sudaro trys poskyriai (1. Lenkų politinis ir visuomeninis judėjimas III Valstybės dūmos rinkimų ir veiklos laikotarpyje (1907–1912); 2. Lenkų politinis ir visuomeninis judėjimas IV Valstybės dūmos rinkimų ir veiklos laikotarpyje (1912–1917); 3. Lenkų visuomenė bei baltarusių ir lietuvių tautinis-kultūrinis atgimimas).

Kaip galima pastebėti iš monografijos turinio, A. Smaliančukas nagrinėja iš esmės lenkų politinių partijų veiklą minėtose teritorijose. Tačiau norėusi pastebėti, kad tik 50 puslapyje bandoma plačiau paaiškinti ir suformuluoti sąvoką „lenkų klausimas“. Iš autoriaus teiginių galima spręsti, kad „lenkų klausimas“ – tai dinamiška sąvoka, laikui bėgant keitusi savo pobūdį, turėjusi skirtingą reikšmę. Autorius suformuluoja jos apibrėžimą, atitinkantį baltarusių istoriją XVIII a. pabaigoje – XIX a.

Tai, jo manymu, istorinės Lietuvos politinio ir kultūrinio elito kova už savo politinio, ekonominio-socialinio, kultūrinio ir religinio gyvenimo tradicijų išsaugojimą (p. 52).

Tačiau istoriografijoje įprasta vartoti „lenkų klausimo“ apibrėžimą, kalbant apie tarptautinę politiką XIX a., kai vienokiu ar kitokiu būdu buvo kalbama apie galimybę atkurti Lenkijos valstybingumą. Be to, manytume, vertėtų kalbėti apie lenkų tautinį ar politinį judėjimą, o ne šiaip judėjimą, kaip formuluojama šiame darbe.

Pakankamai išsamus istoriografijos analizei skirtas skyrius. Lietuvos istorikams yra pravartu sužinoti, kaip Lietuvos ir Baltarusijos lenkų tautinį judėjimą ir politinę veiklą vertina šiuolaikinė baltarusių istoriografija. A. Smaliančukas remiasi taip pat lenkų ir lietuvių istorikų darbais (Egidijaus Aleksandravičiaus, Antano Kulakausko, Alfredo Bumblausko, Eduardo Gudavičiaus, Rimanto Miknio, Dariaus Staliūno).

Kalbant apie monografijos istoriografinę ir šaltinių bazę, reikia pripažinti autoriaus nuoseklumą ir problemos išmanymą. A. Smaliančukas naudojami šaltiniais, sukauptais Lenkijos, Lietuvos, Baltarusijos ir Rusijos bibliotekose ir archyvuose. Susisteminta milžiniška archyvinė medžiaga. Nors tam tikrų neaiškumų lieka. Pavyzdžiui, įdomu būtų sužinoti, kodėl darbe panaudotos tik Gardino gubernatoriaus ataskaitos. Žinoma, kad išliko panašaus pobūdžio ataskaitos iš kitų aptariamo krašto gubernijų. Be to, susidaro įspūdis, kad daugiausia monografijoje kalbama apie baltarusiškas gubernijas (Gardino, Minsko, Mogiliavo, Vitebsko).

Pasitaiko spragų pateikiant istoriografiją. Kaip galima pastebėti, autorius daug kartų lankėsi Lenkijoje, todėl jam nebuvo sudėtinga susipažinti su naujesniais lenkų istorikų darbais. Vis dėlto kai kurios, manytume, svarbios knygos, liko nepastebėtos, nors ir buvo išleistos prieš monografijos pasirodymą¹.

Poskyris, skirtas Lietuvos ir Baltarusijos lenkų kilmei, tokio pobūdžio monografijoje yra pakankamai suprantamas ir logiškas. Kitas klausimas, ar autorius galėjo ką nors naujo pasakyti apie lenkiškumo genezę. Jis iš esmės atliko istoriografijos analizę, kuri dar kartą parodė šio klausimo poleminę pusę, kai ginčijamasi daugiausia dėl lenkų kolonizacijos lygio ir polonizacijos stiprumo. Matyt, A. Smaliančukas siekė parodyti ligšiolinių tyrimų padėtį, atsižvelgdamas į baltarusių skaitytojo poreikius. Lietuvoje ši problematika, bent jau tarp besidominčių, yra pakankamai žinoma.

Monografijoje istorikas vartoja Lietuvos ir Baltarusijos lenkų bei „litwinų“ sąvokas, kurios padeda aiškinti tam tikrą Lietuvoje ir Lenkijoje jau nagrinėtą lenkiškumo etnopolitinį dvilypumą. Tokie apibrėžimai, matyt, ypač tiktų kalbant apie „krajovcų“ ideologijos šalininkus. A. Smaliančukas nemažai dėmesio skiria lenkų kultūrinės-

¹ Z. O p a c k i, *W kręgu Polski, Rosji i Słowiańszczyzny. Myśl i działalność społeczno-polityczna Mariana Dziedziuchowskiego do 1914 roku*, Gdańsk, 1996; M. N o w a k-K i e ł b i k o w a, *Konstanty Skirmunt, Polityk i dyplomata*, Warszawa, 1998; D. S z p o p e r, *Sukcesorzy Wielkiego Księstwa. Myśl polityczna i działalność konserwatystów polskich na ziemiach litewsko-białoruskich w latach 1904–1939*, Gdańsk, 1999.

socialinės įtakos augimui Šiaurės vakarų krašte. Kaip tam tikrą ribą jis pažymi XIX a. 8 dešimtmečio pabaigą, kai „lenkiškumo aktyvėjimas“, anot autoriaus, buvo susijęs su ūkinės veiklos formomis (p. 49). Šiuo atveju išskiriami du aspektai: pozityvizmo ideologijos plitimas iš Lenkijos Karalystės ir Minsko žemės ūkio draugijos veikla.

Gana plačiame poskyryje bandoma atskleisti Rusijos aukščiausios valdžios ir vietos administracijos antilenkiškus veiksmus aptariamose teritorijose. A. Smaliančukas pabrėžė, kad XX a. paskutiniame dešimtmetyje tarp baltarusių istorikų pasireiškė ketinimai reabilituoti patvaldystės politiką, taip pat „lenkų klausimo“ atžvilgiu.

Dėmesio sulaukė beveik visų Vilniaus generalgubernatorių pozicija, kuri atspindėjo atskiruose pareiškimuose ar veiksmuose. Atsižvelgta į Rusijos „liberaliųjų“ pakraipų sluoksnių ir atskirų politikų bandymus švelninti politinę priespaudą krašte (P. Valujevas, laikraštis „Novoje Vremia“). Daug vietos skirta Rusijos valdžios bandymams patraukti į savo pusę Lietuvos ir Baltarusijos Katalikų Bažnyčios atstovus, nuodugniai išanalizuota dvasininkų-lojalistų veikla (F. Senčikovskis, P. Žilinskis, J. Jurgevičius, kun. Makarevičius).

Kalbėdamas apie lenkų politinio judėjimo formavimąsi XIX–XX a. sandūroje, A. Smaliančukas pagrindinį dėmesį skiria „krajovcų“ srovės formavimuisi, jos ideologijai bei sąvokos *tutejszy* aiškinimui baltarusių istoriografijoje. Apskritai vertinant monografiją turime pripažinti, kad daugiausia vietos čia tenka „krajovcų“ politinei veiklai ir mąstysenai. Tai suponuoja išvadą, jog tai buvo įtakingiausia politinė srovė tarp vietos lenkų. Vis dėlto lieka tam tikrų neaiškumų. Kodėl ši ideologija pralaimėjo ne tik tarp pačių jos šalininkų, bet ir tarp platesnių lenkų visuomenės sluoksnių? Ar kartais neliko neįvertinta lenkų tautininkų įtaka?

Skaitant monografiją pastebimas tam tikras nenuoseklumas. Pavyzdžiui, nagrinėdamas „krajovcų“ srovės genezę, jos ideologiją, baltarusių istorikas „šokinėja“ nuo vienu sąvokų prie kitų. Nėra apibendrinto ir atskiro ideologijos, politinės doktrinos, programų pristatymo, kas žymiai palengvintų ne tik interpretaciją, bet ir informacijos įsisavinimą (p. 104–112, ir t. t.). Todėl autoriui teko kartotis, priminti jau anksčiau išdėstytus dalykus.

Be abejo, „krajovcų“ srovė nebuvo vienalytė ir tai atsispindi daugiausia įvairių jos atstovų pažiūrose, todėl A. Smaliančukas atskirai aptaria žymiausius „krajovcus“ ir jų nuostatas (B. Jalovieckis, R. Skirmuntas, E. Voinilovičius, M. Römeris ir kt.).

Nemažai klausimų kyla ir dėl darbo teminio suskirstymo bei atitinkančios šį suskirstymą chronologijos. Visų pirma neaišku kodėl nagrinėdamas lenkų politinio judėjimo istoriją Lietuvos ir Baltarusijos žemėse kaip pagrindą poskyrių pavadinimams istorikas pasirinko Rusijos Valstybės dūmų veiklos etapus. Logiška būtų kalbėti apie Rusijos imperijos politinę istoriją ir iš to kildinti vietos lenkų dalyvavimą imperijos Valstybės dūmoje.

Be to, kaip atskiri poskyriai figūruoja tik III ir IV Dūmų veiklos laikotarpiai. Tuo tarpu neišskirtos liko I ir II Dūmos, kurios suvaidino nemenką vaidmenį. Būtent jose „krajovcų“ atstovų buvo daugiausia, jose formavosi „lenkų“ deputatų politinės frakcijos (p. 281).

Be „krajovcų“ knygoje plačiausiai nagrinėjamos didžiausios lenkų politinės „stovyklos“ lietuvių ir baltarusių žemėse, kurios savo centrus turėjo Varšuvoje, Krokuvoje ir Lvove, tai – lenkų tautiniai demokratai ir socialistai. Šiuo atveju autorius yra žymiai nuoseklesnis. Jis pradeda dėstymą nuo minėtų politinių judėjimų ištakų Lenkijos Karalystėje ir emigracijoje, o baigia vietos ypatybių išskyrimu. Pavyzdžiui, Vilniaus lenkų tautiniai demokratai suformulavo savo programą, kuri tam tikrais aspektais skyrėsi nuo partinės. Joje buvo atkreiptas dėmesys į lietuvių ir baltarusių tautinį atgimimą bei lietuvių politinių partijų egzistavimą (p. 127).

Poskyriuose, kuriuose nagrinėjama lenkiškų partijų veikla 1907–1917 m., laikomasi nubrėžtos schemas. Iš pradžių vaizduojama Lietuvos ir Baltarusijos lenkų veikla Rusijos Valstybės Taryboje ir Dūmoje. Svarbią vietą užima tie klausimai, kurie ypač rūpėjo vietos lenkų deputatams (švietimas gimtąja kalba, vietos savivaldos plėtimas, religinis pakantumas ir kt.). A. Smaliančukas atskleidžia įvairių lenkiškų politinių partijų ir atskirų grupuočių tarpusavio santykius, ryšius su Rusijos politiniais sluoksniais, baltarusių ir lietuvių politiniais veikėjais. Ir vėl čia svarbiausią vietą užima demokratinės-liberaliosios ir konservatyvios-liberaliosios pakraipų „krajovcų“ veikėjai. Didelė reikšmė suteikiama masonų ložių atgimimui minėtame krašte, ir jų vaidmeniui vienijant vietos tautas bei užmezgant ryšius su Rusijos ir Lenkijos Karalystės masonais. Istorikas nevensia kalbėti ir apie smulkesnes ir mažiau reikšmingas Vilniaus ir Minsko lenkų politines partijas ir organizacijas (pvz., Lenkų demokratinė sąjunga, Lenkų krašto darbo sąjunga ir kt., p. 166–168, 181–183). Daug vietos skirta lenkų politinės spaudos atsiradimui ir jos vaidmeniui įvairiuose procesuose.

Rašydamas apie vietos lenkų politinių partijų veiklą Vilniuje, Minske ir Sankt Peterburge, A. Smaliančukas pateikia platų bendros politinės padėties Rusijos imperijoje kontekstą. Tai, be abejo, labai svarbi monografijos dalis. Tačiau šiuo atveju pasitaiko neatitikimų vertinimuose. Pavyzdžiui, autoriaus tvirtinimu, paskutiniai metai prieš I Pasaulinį karą Rusijos politiniame gyvenime pasižymėjo kaip politinės ir socialinės stabilizacijos laikotarpis (p. 190). Tačiau tame pačiame puslapyje, be kritinio įvertinimo arba pritarimo, pateikta citata iš R. Pipeso knygos, kurioje Rusijos politinė ir socialinė padėtis prieškariniame laikotarpyje apibūdinama kaip labai įtempta.

Paskutiniame monografijos poskyryje atsižvelgta į dar vieną svarbią istorinę problemą – lenkų politinių partijų poziciją baltarusių ir lietuvių atžvilgiu. Baltarusių ir lenkų santykių aptarimui skirta žymiai daugiau vietos. A. Smaliančukas iškelė tezę, kad lenkiškų, lietuviškų, žydiškų ir baltarusiškų politinių partijų ir organizacijų politinė-visuomeninė ir kultūrinė veikla privertė suabejoti Šiaurės vakarų krašto, kaip

Rusijos imperijos regiono, tolesniu egzistavimu. Šio krašto ateitis vis labiau priklausė nuo tautinių santykių vystymosi (p. 250).

Tautinių santykių specifika minėtame poskyryje atskleidžiama iš esmės remiantis „krajovcų“ M. Römerio ir L. Abramovičiaus raštais. Baltarusių požiūris į lenkus atskleidžia leidinio „Naša Niva“ straipsniuose bei baltarusių tautinio atgimimo veikėjų raštuose (A. Luckievičiaus, V. Lastovskio).

Iš monografijos išvadų verta išskirti keletą įdomesnių tezių, kurios yra ir naujoviškos, ir gana kontroversiškos.

A. Smaliančukas, remdamasis istoriografijos analize, tvirtina, kad XIX–XX a. sandūros lenkų visuomenės problemos esmė glūdėjo ankstesnėje polonizacijoje. Šis reiškinys istorikui nėra vienareikšmis. Nemažą vaidmenį čia suvaidino baltarusių ir lietuvių liaudies savanoriškas lenkėjimas, kuris nulėmė lenkų kultūros laimėjimų įsisavinimą, tapusį savotiška jungtimi su Vakarų Europos civilizacinėmis vertybėmis. Vis dėlto sulenkėjusi visuomenės dalis neprarado ryšių su tėvyne, liko neatskiriamu etnokultūriniu ir politiniu krašto subjektu.

„Litwiniškumo“ problema irgi buvo gana specifinė. Jos įsijungimas į „lenkiško“ (Żečpospolitos) patriotizmo sudėtį nesutrukdė aiškiai išsąmoninti istorinės Lietuvos politinių ir kultūrinių interesų skirtumo nuo Lenkijos. Būtent bandymai likviduoti „lenkišką elementą“, anot A. Smaliančuko, virto Rusijos valdžios kova su baltarusių kultūrinių paveldu, saugojamu „litwiniškumo“ tradicijoje. O tai nulėmė baltarusių modernios nacijos formavimąsi dominuojant Rytų civilizaciniais vektoriais.

Baltarusių istorikas išvadose apibendrina „krajovcų“ srovės veiklą aptariamame laikotarpyje. „Krajovcai“ esą dominavo lenkų (politiniame) judėjime. Ypatingą vietą „krajovcų“ gretose užėmė M. Römeris, propaguojantis viršetninės ideologijos fenomeną, partnerystės santykių tarp tautų praktiką.

Atsižvelgiant į jau minėtą A. Smaliančuko ypatingojo vaidmens suteikimą demokratinei-liberaliajai „krajovcų“ srovei, paradoksaliai atrodo viena iš paskutinių išvadų. Istorikas teigia, kad faktiškai visos „lenkiško judėjimo“ srovės pasisakė prieš baltarusių ir lietuvių tautinį-kultūrinį atgimimą. Be abejo, net perskaičius A. Smaliančuko monografiją su tokia išvada sutikti sudėtinga. Matyt, reikėtų atskirti tautinį-kultūrinį atgimimą nuo tautinių politinių partijų konkrečios veiklos, strategijos ir tikslų.

Apibendrinant pamąstymus apie A. Smaliančuko monografiją, reikia pripažinti, jog darbas taps nemažu įnašu į Lietuvos ir Baltarusijos lenkų politinę istoriją. Ypač vertinga istoriografinė analizė, kurioje parodyti įvairių valstybių istorikų pasiekimai. Įdomios ir naujoviškos istoriko išvados. Taip pat į mokslinę plotmę pateko nemažai iki šiol nežinomų archyvinių šaltinių, kurie leis ne tik praplėsti esamas žinias, bet ir kelti naujus klausimus.

Ryšard G a i d i s

Knyga apie daugiatautę Vilniaus dailę

Laima Laučkaitė. **Vilniaus dailė XX a. pradžioje**. Vilnius: Baltos lankos, 2002. 207 [1] p.

2002 m. rudenį pasirodė Kultūros, filosofijos ir meno institute parengta Laimos Laučkaitės studija „Vilniaus dailė XX amžiaus pradžioje“. Šio laikotarpio tyrimai Lietuvos dailės istorikams – ne naujiena: prisimename 1980 m. išleistą pirmąjį „XX a. lietuvių dailės istorijos“ tomą, Jono Umbraso darbus, taip pat įvairių autorių monografijas, skirtas Mikalojaus Konstantino Čiurlionio, Antano Žmuidzinavičiaus, Petro Kalpoko, Adomo Varno, kitų dailininkų kūrybai. Tačiau L. Laučkaitės veikalas pateikia naują mūsų dailės atodangą, mokslo apyvokon įtraukia užmirštus arba ignoruotus meno praeities faktus.

Nuo pat pirmųjų puslapių L. Laučkaitė angažuoja įveikti siaurą „lietuviškumo“ stereotipą ir aprėpti prieštarinę to meto dailės visumą. Toks mokslininkės apsisprendimas atsiduria multietninių problemų įtampos lauke, kuris nulemia kiek novelišką knygos struktūrą: į dvi savarankiškas dalis sugrupuotus nedidelius skyrius, mozaikiškai rekonstruojančius daugialypę Vilniaus dailės panoramą.

Pirmojoje knygos dalyje, kurioje aptariamos draugijos, parodos bei kultūriniai renginiai, ryškinama tautinė dailės gyvenimo diferenciacija. Kalbama apie lietuvių, lenkų, rusų, žydų dailininkų bendruomenių tapsmą, kuri paskatino modernių etninių tapatumų formavimasis. L. Laučkaitė vykusiai perteikia paradoksalų šių bendruomenių buvimą kartu ir tuo pačiu atskirai – tiek jų susipriešinimą, tiek bendradarbiavimo paiešką (Vilniaus dailės draugijos pavyzdys). Gilindamasi į „Babilono bokšto situaciją“, ji ne sykį pabrėžia lietuviškosios dailės periferiškumą: mini menką susipratusių lietuvių kūrėjų skaičių, pastebi jų išsisklaidymą užsienio kraštuose. Tačiau tuo pat metu autorė liudija ir kitką.

Apžvelgdama, jos žodžiais tariant, kultūriniu požiūriu stipriausios lenkakalbės bendruomenės veiklą, L. Laučkaitė konstatuoja tam tikras dezintegracijos tendencijas. „Vis dėlto XX a. pradžioje lenkų dailininkai nesubūrė Vilniuje vieningo branduolio, draugijos, galinčios rengti kasmetines parodas ir varžytis su Lietuvių dailės draugija. Jie surengė nemažai parodų, tačiau jos nebuvo periodiškos, neturėjo vieningos organizacijos ir krypties. Lenkų dailininkai buvo labiau susiskaidę pagal amžių, stilistines orientacijas, meninį lygį; vidinė diferenciacija trukdė jiems programiškai susiburti“, – tvirtina dailėtyrininkė (p. 36–37).

L. Laučkaitė fiksuoja ir rusų padėties keblumą: „Palyginti su kitų tautybių menininkais, rusų dailininkai Vilniuje buvo privilegijuoti, turėjo užtikrintą tarnybą, didesnes galimybes reikštis viešajame gyvenime. Kita vertus, kūrybai jie atsidėdavo daugiausia laisvalaikiu, o kaip valstybės tarnautojai privalėjo būti itin lojalūs“

(p. 105). Be abejo, toks statusas ribojo rusų kūrybos laisvę, vertė taikstyti su oficialiosios ideologijos reikalavimais (jų nepaisiusieji nebuvo valdžios mėgiami – tai patvirtina tyrinėtojos pateiktas Ivano Rybakovo atvejais).

Jei ne lenkai ir rusai, tai galbūt žydai, sudarę didelę vilniečių dalį, galėjo pretenduoti į meninės miesto kultūros avangardą? Deja, regis, ir čia būta kliūčių. Mat Vilnius daugeliui žydų dailininkų tapo laikinu prieglobsčiu – tegul svarbiu, tačiau nedideliu biografijos fragmentu. XIX–XX a. sandūroje liberalėjanti imperijos aplinka judėjų tikybos gyventojams vis dar nebuvo palanki: tebegaliojo sėslumo zonos suvaržymai, viduriniojo ir aukštojo mokslo kvotos, įvairūs ekonominiai apribojimai, o ir vyraujantis krikščioniškosios visuomenės nusiteikimas liko toks pat priešiškas. Todėl kone kiekvienas gabesnis žydų jaunuolis verždavosi į užsienį, kur surasdavo geresnes buitines sąlygas, solidžias dailės mokyklas, kūrybinių ieškojimų dvasia persiėmusius profesijos kolegas ir naują paremti pasirengusius tautiečius. Antai į Peterburgą, o vėliau į Romą ir Paryžių persikėlė Vilniaus žydų pasididžiavimas – skulptorius Markas Antokolskis; giminaičio pėdomis pasekė ir tapytojas Levas Antokolskis, pasirinkęs Hamburgą bei Maskvą. L. Laučkaitė tokių faktų mini ne vieną. „<...> XX a. pirmojo dešimtmečio pabaigoje – antrojo pradžioje iš Vilniaus į Paryžių išvyko daugybė jaunų žydų menininkų: 1909 m. – Jacques’as Lipchitzas, 1911 m. – Leonas Indenbaumas, 1912 m. – Chaïmas Soutine’as, Pinchus Krémègne’is, Michelis Kikoïne’as, 1913 m. – Bencionas Cukermanas, Mané Katzas, apie 1913–1914 m. – Beras Zalkindas, Simonas Glaceris“, – teigia tyrinėtoja, čia pat patikslindama, jog įvardija tik garsiausias asmenybes (p. 94–95). Tiesa, autorė tvirtina nemažai žydų sugrįžus į Vilnių, tačiau tenurodo keturias pavardes. Kaip bebūtų, emigrantų srautas gerokai pranoko sugrįžėlių gretas, tad kūrybinio judėjų potencialo apykaitos rodikliai mieste neabejotinai buvo neigiami.

Šioje sudėtingoje situacijoje būtent maža lietuvių dailininkų bendruomenė tapo pagrindine perspektyvia profesionaliojo Vilniaus meno jėga. „Žinant, koks nedidelis buvo lietuviškai kalbančių žmonių procentas mieste, o lietuviškai kalbančių menininkų jame visai nebuvo, naujai įsikūrusių dailininkų veiklos ekspansija atrodė įspūdingai“, – nušviesdama Lietuvių dailės draugijos veiklą, rašo L. Laučkaitė (p. 62). Anot knygos autorės, draugija sugebėjo rengti kasmetines parodas, iliustracijų ir muzikos kūrinių konkursus, užsiimti leidyba, publikuoti straipsnius, šelpti nepasiturinčius menininkus. Pirmojo pasaulinio karo išvakarėse ji jau buvo stipri organizacija, sulaukusi visuomenės pripažinimo ir sukaupusi nemenką kapitalą Tautos namams statyti.

Toks knygoje atskleistas kūrybinių jėgų susigrupavimas nestebina. Juk lietuviai Vilnių regėjo kaip vienintelį būsimos lietuviškos kultūros centrą, ir šis apsisprendimas didino žūtbūtines jų pastangas mieste veikti bei konsoliduotis. Tuo tarpu lenkai bei rusai nuolat žvalgėsi į Varšuvą ir Krokuvą, Sankt Peterburgą ir Maskvą,

t. y. į didmiesčius, kuriuos laikė svarbiausiais savųjų tautinių kultūrų židiniais. O ką bekalbėti apie kosmopolitines nuostatas, kurios, kaip minėta, žydų dailininkus pastūmėjo Vakarų Europos glėbin... Beje, čia prisimintinas Vilniaus likimas tarpukaryje: kartu su „lietuviškuoju segmentu“ kultūrinis miesto gyvenimas prarado didelę dalį gyvybingumo ir (palyginti su veržlia Kauno kasdienybe) persiėmė provincialiomis Lenkijos pakraščio nuotaikomis.

Reikėtų pabrėžti, kad L. Laučkaitės koncepcija anaipol neprieštarauja ankstesnių tyrinėtojų pažiūroms, kuriose lietuvių paveldas iškyla kaip svarbiausia meninės Vilniaus panoramos dalis. Tik šįkart knygos autorė jį įterpia į platų XX a. pradžios realijų kontekstą, gerokai patikslindama jo vietą, reikšmę bei ypatumus. Beje, tyrinėtoja aprėpia ne tik daugiataučio profesionaliojo meno gyvenimą, bet ir pramoginės kultūros formas. Negana to, ji nužymi vietinių dailės reiškinių paraleles su kitų Europos šalių meno raida. Prikįstinas nebent pasyvokas iliustruojamasis tokių tarptautinių analogijų pobūdis. Galbūt kritikuotinas ir tam tikras lietuviškųjų šaltinių ribotumas. Mat dailėtyrininkė daugiausia rėmėsi lenkų ir rusų spauda. Tuo tarpu nei „Varpas“, nei daugelis kitų smulkesnių lietuviškų leidinių į jos akiratį nepateko. O ir su Nacionalinio M. K. Čiurlionio dailės muziejaus bei jo padalinių archyvais susipažinta tik probėkšmais; visai netirti dokumentai, saugomi Lietuvių tautosakos ir literatūros institute. Viena vertus, tokia tyrinėtojos laikysena suprantama: rengiant monografiją, L. Laučkaitėi pirmiausia rūpėjo lietuvių mokslininkų iki šiol mažai naudota istorinė medžiaga. Kita vertus, uolesnis lietuviškos periodikos bei archyvinių fondų peržiūrėjimas nors ir nebūtų pakeitęs pagrindinių veikalo teiginių, tai bent jau būtų leidęs preciziškiau nugludinti detales bei tiksliau suformuluoti kai kurias problemines linijas. Tuomet, pavyzdžiui, gerokai sulietuviškėtų Tado Daugirdo bibliografija (p. 67, 6 nuor.) ar iškiltų abejonė romantinių retrospektyvizmą skelbti išskirtine, specifine lenkakalbės visuomenės gyvenimo vaga (sk. „Dailė – praeities sergėtoja“).

Taigi pirmojoje knygos dalyje brėžiamos tautinės Vilniaus dailės sklaidos trajektorijos. Tuo tarpu antrojoje gvildenami meniniai reiškiniai, plėtojęsi skirtingų tautų bei konfesijų dailininkų kūryboje. L. Laučkaitė pastebi, jog „susidarydavo prieštaringa padėtis, kai ribas, skiriančias įvairių tautų menininkus, ardė ribos tarp tradicinio ir naujojo meno šalininkų, netikėtai suartindamos skirtingų tautų menininkus ir nutolindamos bendrataučius“ (p. 179).

Čia autorė pasirinko itin vykusį „režisūrinių“ sprendimą, kaskart išskirdama pagrindinių herojų ir su jo asmenybe susiedama tam tikros rūšies estetines, stilistines problemas. Taip atsirado skyriai apie Juozapą Montvilą (Józef Montwiłł) ir moderną, Ferdinandą Ruščicą (Ferdynand Ruszczyk) ir estetizmą, Mikalojų Konstantiną Čiurlionį ir lietuviškąjį simbolizmą, Marianą Veriovkina ir avangardo apraiškas. Netgi paskutiniame skyriuje, pramirgančiame ištisu kultūros veikėjų kaleidoskopu,

iškyla centrinė Stanislavo Bohušo-Sestšencevičiaus (Stanisław Bohusz-Sięstrzeńcewicz) figūra, koncentruojanti margą *la belle époque* tematiką.

Visus antrosios knygos dalies skyrius jungia bendra probleminė ašis – ankstyvojo modernizmo klausimas. L. Laučkaitė jį sprendžia išties profesionaliai – ne vienu aspektu žymiai giliau už savo pirmtakus. Autorė aptaria ne tik vietinius simbolizmo ar modernio dailės bruožus (apie tai rašyta ir anksčiau), bet ir modernistinių idėjų sklaidos priemonės: paskaitas, vakarus, leidinius, parodas, atvykėlių kultūrininkų iniciatyvą. Ji rekonstruoja Lietuvos dailininkų ryšius su rusiškojo simbolizmo ir futurizmo judėjimu bei rusų-vokiečių ekspresionizmo variantu. Tokiu būdu L. Laučkaitė vietinę dailę įjungia į platų tarptautinių santykių tinklą, gerokai sumažindama skaitytojo vaizduotėje egzistuojantį atstumą tarp Vilniaus ir didžiųjų Europos meno centrų. „Mūsų menotyra, gan uždarai tyrinėjusi XX a. pradžios dailę, linkusi akcentuoti jos išskirtinį savitumą, unikalumą. Tačiau Rytų, Vidurio Europos kontekste akivaizdi kita tendencija – tiek lietuvių kūryba, tiek meninės pažiūros buvo tipiškai to meto dailės procesų reiškiniai“, – nutaria dailėtyrininkė (p. 178).

Vis dėlto kaip dažnoje platesnėje mokslinėje studijoje taip ir šioje knygoje greta akivaizdžių laimėjimų esti ir diskutuotinių teiginių. Šiuokart recenzentei daugiausia abejonių kelia skyrius „Józefas Montwiłła ir modernio apraiškos“, kuriame L. Laučkaitė trumpai aptaria dailiųjų amatų raidą. „XIX a. antroje pusėje išpopuliarėjusi amatų mada greitai pasiekė ir Lietuvą, ypač ja užsikrėtė pažangiai, šiuolaikiškai siekiantys ūkininkauti dvarininkai, dvaruose pradėję steigti dirbtuves“, – rašo mokslininkė (p. 122). Atrodo, dailiosios amatininkystės sąjūdį autorė iš esmės laiko užsienio pavyzdžių inspiruotu mados reiškiniu, daugiausia plitusių tarp 1890 ir 1914 m. Šį įsitikinimą ji išreiškia ir J. Montvilos pažiūrų apibūdinimu, kuomet nežinia kuo pasirėmusi tvirtina, jog būtent studijuodamas užsienyje garsusis Vilniaus filantropas „užsidegė idėjomis kelti liaudies gyvenimo lygį, padėti skurstantiems, atgaivinti tradicinius meninius amatus, mokyti ir burti meistrus, steigti dirbtuves, jų produkcijos rodymo, pardavimo įstaigas ir taip padėti žmonėms užsidirbti“ (p. 214). Tad kyla įtarimas, kad L. Laučkaitė, knygoje atkakliai įrodinėjanti, jog „Vilnius gyveno Europos kultūros ritmu“, šį „ritmą“ neretai supranta tik kaip sekimą Vakarų Europa – daugiau ar mažiau spartų svetimų kraštų patirties įsisavinimą. Taip iš pirmo žvilgsnio patrauklus skyrelis apie Vilniaus bankininką, modernio stilišką ir amatininkystės bruožus tampa rimtu dailėtyrininkės principų išbandymu.

Jeigu L. Laučkaitė būtų išsamiau susipažinusi su atitinkamais šaltiniais ir Lietuvos istorikų darbais, tikriausiai būtų pakoregavusi ne vieną teiginį ir į tuometinę dailiųjų amatų situaciją pažvelgusi kaip į XIX a., ypač antros jo pusės, vietinių socialinių, ekonominių ir kultūrinių procesų rezultatą. Tokiame kontekste lengvabūdišką mados sąvoką pakeistų uždavinys aptarti gyvybinius Lietuvos visuomenės interesus: būtinybę įveikti atgyvenusias gamybos struktūras, aprūpinti darbu kuo

platesnius gyventojų sluoksnius ir vartotojams pasiūlyti kokybiškų bei meniškų buities gaminių. Vakarų Europos įtaka taptų antrine priežastimi, o į pirmąjį planą iškiltų Lietuvos ryšiai su Rusijos imperijos amatų politika lygiai kaip ir su Lenkijoje bei buvusiose LDK žemėse posukiliminiu laikotarpiu plitusiu „organinio darbo“ judėjimu (abiem atvejais šių sąsajų negalime vadinti išoriniais veiksniais). Beje, apie pastarąjį judėjimą byloja netgi Česlovas Milošas (Czesław Miłosz), kurį L. Laučkaitė, atrodo, laiko neginčijamu autoritetu: garsusis lenkų intelektualas kalba apie tą pačią dailėtyrininkės knygoje minimą Šateinių milo audyklą, tapusią vienu iš lietuviškųjų „organinio darbo“ idėjos pritaikymo pavyzdžių¹.

Pakeitus bendrą žiūrėjimo kryptį bei interpretacijos akcentus, tektų patikslinti ir kai kurias smulkmenas. Antai vietoj Maskvos amatų muziejaus, įkurto 1885 m., t. y. tuomet, kai analogiškos įstaigos ėmė dygti net Rusijos gubernijų bei apskričių centruose, pasirodytų prasmingiau paminėti nuo 1872 m. veikusį Politechnikos muziejų – pirmąją imperijoje muziejinę instituciją, skirtą mokslui, pramonei bei amatams reprezentuoti². Taip pat pristigtų pagrindimo teiginiui apie XX a. pradžiai būdingą „naują požiūrį į valstietiškus amatus“, kurį, anot autorės, pradėjo skleisti dvarininkai bei inteligentija, ėmę didžiai vertinti liaudies audėjų produkciją³. Mat kaimo meistrų dirbiniai (ypač tekstilė) jau seniai buvo atkreipę plačiųjų gyventojų sluoksnių dėmesį: nuo 1887 m. jie eksponuoti Vilniaus žemės ūkio ir pramonės parodose⁴; jais prekiauta ne tik vidaus rinkoje, bet ir už Lietuvos ribų⁵. Lygiai toks pat nekorektiškas pasirodytų tvirtinimas apie amžių sandūroje išaugusį techninio piešimo ir braižybos klasių poreikį, kurį autorė vėlgi sieja su naujoviška pažiūra į amatų plėtrą. Šis poreikis egzistavo mažių mažiausiai nuo XIX a. septinto dešimtmečio, tiesiog monografijoje aptariamas liberalizacijos periodas sudarė palankias teisinės sąlygas jam įsikūnyti konkrečiais veiksmais.

Galėtume ir ilgiau kalbėti apie korektūras, kurios ne vieną L. Laučkaitės nagrinėjamą reiškiniį iš XX a. pradžios pastumtų atgal į ankstesnįjį šimtmetį ir sinchronizuotų su kitų Europos šalių istorija. Iš dalies veikale pasitaikančios chronologinės paklaidos, kartais supainiojančios procesą su jo padariniais, – ne knygos autorės kaltė: tiesiog vis dar trūksta universalių XIX–XX a. Lietuvos kultūros studijų, galinčių pagelbėti siauresnių sričių specialistams. Tačiau šiuokart svarbiau kitkas.

¹ *Maištingas Czesława Miłoszo autoportretas. Pokalbiai su Aleksandru Fiutu*, Vilnius, 1997, p. 144.

² Ten pat, p. 122.

³ Ten pat, p. 123.

⁴ Antai 1887 m. parodoje buvo pateikti net 83 Kauno gubernijos valstiečių tekstilės pavyzdžiai (žr.: С выставки, *Виленский вестник*, 1887 06 17). Beje, Užnemunėje ir Klaipėdos krašte lietuvių kaimo namudinius gaminius, ypač audinius bei įvairus smulkius rankdarbius, imta rinkti ir gabenti į parodas dar anksčiau (žr.: *Auszra*, 1883, Nr. 4, p. 114–117; 1886, Nr. 1, p. 27–28).

⁵ Žr.: Закупка кустарных изделий, *Виленский вестник*, 1895 09 19.

Minėti netikslumai piršte perša klausimą: kokių modelių vadovaujasi mokslininkė, tirianti Lietuvos meninės kultūros raidą ir jos santykį su Europos (pirmiausia Vakarų Europos) menu. Neslėpsime: recenzentei būtų priimtinesnė „centro ir regionų“ schema, numatanti santykinę „pakraščių“ autonomiją bei visavertį dialogą su „centru“, o kartais netgi policentriškumo variantą. Tačiau knygos autorė kartkartėmis, regis, pasiduoda „metropolijos ir kolonijų“ vaizdiniui, kuris, nors ir neeliminuoja regioninio savitumo, tai vis dėlto šią kokybę pripažįsta perdėm formaliai. Apie tokią nuostatą tam tikra prasme bylotų ir, mūsų akimis žiūrint, nekritiškas L. Laučkaitės susižavėjimas pastarojo dešimtmečio dailėyra, tautinės dailės koncepciją be apeliacijų paskelbusia fikcija, mitu. Žinoma, dabarties mokslininkui neverta žvalgytis tautiškumą įvaizdinančių permanentinių meninių formų, ką su pasimėgavimu darė ankstesni specialistai – formalistinių empirinių tyrinėjimų ir psychologizuotų spekuliacijų meistrai. Kita vertus, nepritartume monografijoje siūlomam požiūriui, jog tautiškumo kategorija sietina tik su subjektyvia dailės interpretacijos sfera. Manytume, tirti istoriškai susiklosčiusius vietinius, regioninius, tautinius kūrinių struktūros ypatumus, o taip pat su jais susijusias tradicijų ir stereotipų problemas bei kitus klausimus iki šios dienos lieka prasminga. Kitaip tariant, kažin ar dėl netobulų praeities mokslo metodų vertėtų neigti paties tyrimo objekto teisėtumą. Dingojasi, jog kraštutinės „antitautiškos“ pozicijos knygos autorė nuosekliai nesilaiko, nes, tarkim, išvadose prabyla apie „specifinį žydiškos dailės charakterį, savos ikonografijos, stilistikos paieškas“⁶.

Taigi L. Laučkaitės monografija skaitytoją skatina ir pritarti, ir prieštarauti, o tai įdomaus bei aktualaus mokslinio veikalo požymis. Būtina pridurti, jog knygoje skelbiama unikali ikonografinė medžiaga, kurią dailėtyrininkė kruopščiai surinko bibliotekose, archyvuose, valstybinių muziejų fonduose ir privačių kolekcininkų rinkiniuose. Tad apibendrinami visas recenzijoje išsakytas pastabas, turime pripažinti sulaukę reikšmingo Lietuvos dailės istorijos leidinio – intriguojančio, provokuojančio ir gerokai praplečiančio mūsų žinių ribas.

Jolita M u l e v i č i ū t ė

⁶ Ten pat, p. 178.

Knygos apie Lenkijos santykius su kaimynais po I Pasaulinio karo

Andrzej Nowak. **Polska i trzy Rosje**. Kraków, 2001. 644 s.

Piotr Okulewicz. **Koncepcja „międzymorza“ w myśli i praktyce obozu Józefa Piłsudskiego w latach 1918–1926**. Poznań, 2001. 418 s.

Krzysztof Grygajtis. **Polskie idee federacyjne i ich realizacja w XIX i XX wieku**. Częstochowa, 2001. 623 s.

Antoni Czubiński. **Walka Józefa Piłsudskiego o nowy kształt polityczny Europy Środkowo-Wschodniej w latach 1918–1921**. Toruń, 2002. 443 s.

Pastaruojų metu lenkų knygų rinkoje pasirodė keturi rimti leidiniai, nagrinėjantys situaciją, kurioje po I Pasaulinio karo atsidūrė Lenkija. Trys iš jų pasirodė 2001, o viena – jau 2002 m. Andrzejus Nowakas, istorikas iš Krokuvos, taip pat susijęs su Lenkijos mokslų akademijos Istorijos institutu, mėnraščio „Arkana“ vyr. redaktorius pristatė puikiai dokumentais pagrįstą knygą, susijusią su lenkų politika dviejų egzistavusių Rusijų atžvilgiu: baltos ir raudonos, taip pat Józefo Piłsudskio bandymus sukurti trečiąją Rusiją, kuri bendradarbiautų su Lenkija. Iš to išplaukia knygos pavadinimas: „Lenkija ir trys Rusijos“¹.

Kita knyga, aprėpianti šiek tiek platesnius chronologinius rėmus, tai Piotro Okulewicziaus darbas „Tarpjūrio“ koncepcija Józefo Piłsudskio politinės stovyklos mintyje ir praktikoje 1918–1926 metais“, kitaip sakant, laikotarpyje prieš įvykstant gegužės perversmui. Daugelyje vietų autoriai priėjo prie analogiškų išvadų, nors A. Nowako tezės labiau pagrįstos dokumentais. Trečiasis leidinys – tai istoriko, susijusio su Vroclavu ir Čenstakava, Krzysztofo Grygajtiso knyga „Lenkų federalinės idėjos ir jų realizacija XIX ir XX a.“². Nepaisant to, kad autorius nagrinėja plačios chronologinės atkarpos įvykius, daugiausia jis susikoncentruoja ties 1918–1922 m. Naujausias darbas, apie kurį tik užsiminsiu, yra profesoriaus iš Poznanės Antonio Czubińskiego knyga „Józefo Piłsudskio kova už naują Vidurio Rytų Europos politinį pavidalą 1918–1921 metais“. Kaip jau minėjau, visas šias knygas vienija panaši autorių pasirinkta chronologija, nes net platesnės apimties P. Okulewicziaus ir K. Grygajtiso knygosė irgi daugiausia dėmesio skirta 1918–1922 m. laikotarpiui.

¹ Ši knyga sulaukė jau nemažai recenzijų, iš kurių verta paminėti: B. Skardziński, *Nowe Książki*, 2001, nr 10, s. 62–63; P. Wandycz, *Zeszyty Historyczne*, 139/2002, s. 217–229; M. Leczyk, *Dzieje Najnowsze*, 2002, nr 2, s. 169–176; A. J. Lewald, *Polska wobec Rosji białej, Rosji czerwonej i Rosji, której nie było*, *Studia z dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej*, 2002, t. 37, s. 195–201.

² Artimiausiu metu pasirodys šios knygos recenzija, kurią parašė Sławomiras Łukasiewiczus: *Przegląd Wschodni*, 2003, nr 1, s. 177–181.

Pirmoji pastaba, susijusi su šituo reiškiniu, ta, kad minėti metai yra esminiai atgimstančios lenkų valstybės istorijoje.

Šiek tiek prasilenkiant su pavadinimu Andrzejiaus Nowako knygoje nagrinėjami ne tik lenkų ir rusų santykiai. Vienas iš autoriaus tikslų yra polemizuoti su jau kelis dešimtmečius gyvuojančia teze, kad J. Piłsudskis buvo įsitikinęs federalistas. Autoriaus manymu, norėdami suprasti to meto J. Piłsudskio politiką, turime daryti prielaidą, kad jis realizavo lenkų valstybės politiką, tuo pačiu keldamas sau maksimalius tikslus. Remiantis šia prielaida, jis nesikoncentravo ties defenzyvine strategija, o tęsė ofenzyvą, kurios dėka minimalus planas, Lenkijos nepriklausomo gyvenimo apsauga, buvo pasiektas. Reikia pripažinti, kad pasinaudodamas plačia šaltinių baze ir esama istoriografija, A. Nowakas sugeba puikiai pavaizduoti proporcijas tarp veiksmų lenkų-rusų linijoje (kurie yra visos politikos centre) ir veiksmų kituose frontuose. Šiuo atveju (J. Piłsudskio traktuojami kaip nerealūs) federalistiniai sumanymai (sąjunga su Petliura, ar veiksmai Baltijos valstybių atžvilgiu) buvo nukreipti į pagrindinį tikslą: stiprios Lenkijos valstybės sukūrimą. Tokios valstybės, kuri būtų pajėgi apsiginti nuo Sovietų Rusijos ir tuo pačiu metu pasiektų Vakarų Europos valstybių pripažinimą.

P. Okulewicziaus ir K. Grygajtiso knygos yra platesnės. Autoriai stengiasi išaiškinti tuos Maršalo (formuojamus jo aplinkos žmonių) politikos bruožus, kurie parodo simpatijas federalistiniams sumanymams. Tačiau čia susiduriame su pakankamai specifine tiriamąja situacija. Paaiškėjo, kad A. Nowakas žino Mariano Kamilo Dziewanowskio knygą apie J. Piłsudskio federalizmą, kuri buvo išleista prieš 30 metų JAV³, su knygos autoriumi jis daugelyje vietų polemizuoja. Du likusieji autoriai šios knygos nežino, tačiau įsijungia į M. K. Dziewanowskio darbe nagrinėjamą problematiką.

Visi trys autoriai sutaria dėl vieno: Valstybės vado veiksmus lėmė ne tiek sentimentai, kiek taiklus esamos tarptautinės padėties įvertinimas, kitaip – politinis realizmas. Realijos nulėmė tai, kad egzistuojančių federalistinių sumanymų pakankamai nepalaikė nei lenkų pusė (ypač tautiniai demokratai), nei tie Lenkijos kaimynai, turėję tapti tokios federacijos nariais. Milžinišką vaidmenį čia suvaidino stipri lenkų ir lietuvių priešprieša, kurios faktiškai nebuvo įmanoma įveikti. Vienokie ar kitokie susitarimai egzistavo su ukrainiečiais (Petliura), baltarusiais (Bulak-Balachovičius) ir Baltijos valstybėmis – Latvija, Estija ir Suomija (apie tai rašo P. Okulewiczius), bet iš esmės jokioje srityje nesugebėta pasiekti susitarimo tarp lenkų ir lietuvių. Visi autoriai pabrėžia sprendimo, prieš kurį atsidūrė J. Piłsudskis, norėdamas sutvarkyti šiuos santykius, sudėtingumą. Akivaizdžiai turime kalbėti apie dilemą: federacija ar inkorporacija, nors kriterijai, kuriais tuo laiku vadovavosi

³ M. K. D z i e w a n o w s k i, *Joseph Piłsudski. A European Federalist, 1918–1922*, Stanford, 1969.

lenkų politikai, nulėmė greičiau antrą sprendimo būdą. Kai kurie autoriai (ypač A. Nowakas) abejoja tik dėl to, ar J. Piłsudskis nuoširdžiai galvojo apie federacijos sukūrimą ir tik susidūręs su sunkumais, beje, ir iš lietuvių pusės, nusprendė prijungti Vilniaus kraštą prie Lenkijos.

Ypač daug vietos lenkų ir lietuvių tarpusavio santykiams skiria K. Grygajtis, kuris to meto federacinėje idėjoje pastebi bandymą sugrįžti prie bendros lenkų-lietuvių valstybės koncepcijos. Pagal jo apibrėžimą: „XIX ir XX a. federacinė idėja lenkų politinėje mintyje pasirodo kaip poreikis atnaujinti Lenkijos ir Lietuvos uniją, reikalavimas atkurti Žečpospolitą su jos istorinėmis sienomis (1772), pagaliau 1918–1920 metais kaip būdas realizuoti sumanytą sukurti tarp Rusijos ir Vokietijos stiprų buferį, suteikiantį šitam regionui jėgų pusiausvyrą.

Esminį šios idėjos pamatą sudarė iškelta dar prieš 1863 m. sukilimą Lenkijos, Lietuvos ir Rusijos federacijos koncepcija“ (p. 5). Tokia probleminė pozicija sąlygoja rimtą tyrimo perspektyvos nukrypimą. Autorius puikiai operuoja šaltiniais, sukauptais Lenkijos (Varšuva, Vroclavas) ir Lietuvos (Vilnius) archyvuose, tačiau knygoje trūksta atitinkamų proporcijų, panašiai kaip ir A. Nowakui. K. Grygajčio knygoje lenkų ir rusų santykių perspektyva pasirodo tik kaip šalutinis faktorius, lenkų ir ukrainiečių bei lenkų ir baltarusių reikalai žymiai nusileidžia lenkų ir lietuvių santykių reikšmingumui. Iš to seka išvada, kad egzistuoja neatitikimas tarp knygos pavadinimo, suponuojančio problemos užbaigtumą, ir turinio, kuris *de facto* apsiriboja lenkų ir lietuvių santykių aprašymu. Čia taip pat būtina susiaurinti chronologiją, nes beveik pusę knygos (apie 259 p. iš 555) sudaro penkių metų (1918–1922) aprašymas. Tai mums leidžia lyginti šią knygą su A. Nowako ir P. Okulewicziaus darbais.

Savo knygoje K. Grygajtis išskiria sprendimus, kurie turėjo padėti rekonstruoti Lenkijos–Lietuvos valstybę. Todėl šalia įvykių rekonstrukcijos, randame kruopštų tv. krajovcų koncepcijos apibūdinimą (krajovcų veiksmus autorius stebi iki 1940 m.); randame kantoninės koncepcijos aprašymą; tokių projektų kaip „tarpjūris“, prometėjiškos ar jogailaičių idėjos analizes. K. Grygajtiso nuopelnas yra tas, kad jis sugebėjo surinkti šias koncepcijas vienoje knygoje ir stengėsi jų liekanas atsekti iki mūsų dienų. Įdomūs yra jo pasiūlytas 1922–1939 m. laikotarpio apibūdinimas: „Lenkijos–Lietuvos valstybės atkūrimo idėjos dekompozicija“⁴. Galima suabejoti, ar šis koncepcijų rinkinys yra pilnas⁵, tačiau kol kas šiuo laiku tai vienintelis toks platus darbas.

⁴ K. Grygajtis, *Polskie idee...*, rozdział IV, s. 395–456.

⁵ Tokias abejones stiprina laikotarpis po 1939 m., kurį aprašydamas autorius naudojami išimtinai istoriografija. Todėl lieka nežinomos tokios iniciatyvos kaip Vidurio Rytų Europos planavimo taryba (1942–1945), ar Europos pavergtų tautų asamblėja (1954–1972).

Minėtų knygų, nagrinėjančių panašią problematiką, pasirodymas beveik vienu metu liudija du dalykus. Visų pirma subrendo laikas pasiūlyti kompleksinę viziją to, kaip formavosi naujos Lenkijos valstybės santykiai su kaimynais po I Pasaulinio karo. Be to, visuose darbuose tyrinėjama šių santykių genezė ir pasekmės. Sunku nepasiduoti įtaigai, kad šių koncepcijų istorija šiandien tampa pamokanti tuo, kaip praeityje bandyta sutvarkyti santykius tarp kaimynų, tuo pačiu ši istorija perspėja nepasikliauti vien tik savo jėgomis. Tokia politika, nors ir suteikia trumpalaikę naudą, tolesnėje perspektyvoje gali turėti tik žalingų pasekmių.

Sławomir Ł u k a s i e w i c z

Iš lenkų kalbos vertė Ryszard Gaidis

Gediminas V a s k e l a. Lietuva 1939–1940 metais: Kursas į valstybės reguliuojamą ekonomiką. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2002. 266 p.

Susipažinus su istoriko Gedimino Vaskelos studija „Lietuva 1939–1940 metais. Kursas į valstybės reguliuojamą ekonomiką“, tenka pripažinti, jog ji nėra ta knyga, kurios mūsų skaitytojai įpratinti laukti iš istorikų, tyrinėjančių tarpukario, tiksliau – pirmosios Nepriklausomybės laikotarpį. Pasakytume dar drąsiau – tai knyga tokia tema, kurios apskritai nesitikima iš mūsų istorikų. G. Vaskelos knygos įvade suminėtu atskirais šios temos aspektais rašusių autorių kompetencija akivaizdžiai patvirtina: kai kuriais klausimais rašė ekonomistai, teisininkai. Istorikų darbuose G. Vaskelos gvildenama tema sutinkama, sakytume, kaip tam tikras bendros padėties nušvietimo elementas, epizodai, suteikiantys rašomiems darbams išsamumo, solidumo įspūdį. Išimtį čia gal sudarytų paties aptariamąs monografijos autoriaus išskirta Reginos Žepkaitės knyga (R. Žepkaitė, *Vilniaus istorijos atkarpa: 1939 m. spalio 27 d. – 1940 m. birželio 15 d.*, Vilnius, 1990). Tačiau išimtis nekeičia taisyklės, juoba, kad R. Žepkaitė tik vykusiai prilygino ekonominį kitiems klausimams, tačiau jam prioriteto nesuteikė, nes tai ir nebuvo jos uždavinys. G. Vaskelos darbas – kas kita, tai byloja ir knygos pavadinimas. Perskaičius ją nuo pradžios iki pabaigos, sakytume, pirminis knygos išskirtinumo įspūdis skaitytojui išlieka, tačiau keičiasi to išskirtinumo atspalvis, niuansai. Verčiant lapą po lapo vis labiau ima blėsti išankstinė nuomonė, jog brendame į begalines sausų skaičių ir statistinių lentelių valdas. Tačiau, nors neabejojame būsimų knygos skaitytojų geru bendru išprusimu, vis dėlto neprošal įspėti, jog kartu su apžvelgiama knyga ant stalo būtų paranku turėti ir ekonomikos terminų žodyną. Nespręsdami apie užsieniečio skai-

tytojo galimybes (lingvistinių niuansų kontekste), manome, jog tokio žodyno lietuviui gali prireikti, sakysim, prekybos saldo (p. 15), diskonto (p. 25), kliringo (p. 29) sąvokoms išsiaiškinti. Kai kurias, pavyzdžiui, valiutos, valiutos konvertavimo sąvokas autorius yra aptaręs pačioje knygoje (p. 27). O idealiausia būtų pasikartoti žinias apie ekonomikos (ypač valstybinės) mechanizmą ir veikimo principus. Žinoma, tai priminimai skaitytojui, kuris nėra susijęs su ekonomikos mokslu.

G. Vaskelos studiją galima pavadinti „banguota“ – ta prasme, kuri paprastai apibūdinama kaip „lengvai skaitoma“ arba „sunkiai skaitoma“. Sakysim, pirmąjį skyrius „Klaipėdos netekus“ (1939 m. kovą po Vokietijos pateikto ultimatumo Lietuvai Klaipėdos kraštas buvo atplėštas nuo Lietuvos ir prijungtas prie Vokietijos) poskyrį „Klaipėdos kraštas ir Lietuvos ekonomika“ eilinis istorijos gerbėjas gali ryte ryti, ko nepasakytume apie kitą poskyrį „Finansiniai sukrėtimai“. Ir tai natūralu bei visiškai suprantama – autorius vienoje studijoje apjungė daugelį visiškai skirtingų ir ligi šiol atsietai nagrinėtų Lietuvos gyvenimo 1939–1940 m. aspektų. Svarbiausia, apjungimas pavykęs, – ypač reikšmingas išpūdis autoriaus naudai, kuris lieka perskaičius knygą.

Bene didžiausias ir išsamiausias knygos skyrius vadinasi „Kursas į valstybės reguliuojamą ekonomiką“. Beje, taip vadinasi ir studijos paantraštė. Frazė tarpukario Lietuvos kontekste iš pažiūros kiek netikėta ir gana intriguojanti. Tiek ji, tiek ja pavadinto skyriaus siužetas kelia šiek tiek gilesnių įžvalgų. Be kita ko, tai tiesiogiai siejasi su apžvelgiamos studijos vieta lietuviškoje historiografijoje. Kertinė minėto skyriaus mintis, manytume, G. Vaskelos pateikta 120 p. paskutinėje pastraipoje: „Atkūrus nepriklausomybę, Lietuvoje stigo kapitalo ir žmonių, sugebančių ugdyti verslą. Laukti, kol privatus sektorius pakels ūkį, nebuvo galima“. Pacituota mintis apibrėžia pačią tarpukario Lietuvos valstybinės ekonomikos, kas, manytume, tapatu tuomet vartotai „tautos ūkio“ sąvokai, esmę. (Lietuvą nuo 1926 m. perversmo valdė tautininkų režimas, kurio doktrinoje ir ypač politiniame žodyne valstybės ir tautos sąvokos buvo neatsiejamos; valstybė suprantama kaip tautinė valstybė, o jos ekonomika – tautos ūkis). Ši mintis apibrėžia visų naujai po Pirmojo pasaulinio karo rytinėje Europos dalyje susikūrusių šalių „tautos ūkių“ esmę. Mintis baigiama išvada: iniciatyvos ėmėsi valstybė. Kitaip tariant, Lietuvos ir kitų naujų šalių „tautos ūkio“ kūrėja tarpukariu dažniausiai buvo valstybė. Po šito turėtų sekti apriorinis, bet sunkiai kvestionuojamas teiginys: savo kūriniui valstybė visu tarpukariu išlaikė lemiamą įtaką ir kontrolę. Frazės „kursas į valstybės reguliuojamą ekonomiką“ Lietuvos atveju aptariamuoju laikotarpiu niekaip negalima būtų keisti fraze „posūkis į valstybės reguliuojamą ekonomiką“. Nes jokių radikalesnių permainų neįvyko: tiesiog valstybė, reaguodama į iškilusius sunkumus (Klaipėdos netektis, aplink siaučiantis karas), modifikavo kai kuriuos savo ekonominės politikos aspektus, išryškino tam tikras tendencijas. Visa tai G. Vaskela puikiai pristato

savo darbe. Tuo tarpu klasikinis „posūkių“ pavyzdys – Italija. Itališkas akcentas šmėkšteli ir apžvelgiamoje studijoje (p. 119). Tačiau tai gal daugiau lietuviškosios historiografijos įprotis ieškoti smetoninės Lietuvos ir to meto fašistinės Italijos sąsajų. Autorius vis dėlto visiškai teisingai ir laiku susigriebia ir toliau neeskaluoja šios temos, pripažindamas, jog valstybės ekonominėje politikoje tarp Lietuvos ir Italijos negalima pastebėti aiškios analogijos: „korporacinė tvarka, kurią bandyta kopijuoti Lietuvoje ir kuri gana sėkmingai gyvavo Italijoje, reikalavo tam tikrų sąlygų: pažangesnės pramonės, gausesnės darbininkų klasės, stipresnės valdančiosios partijos“ (p. 119). Manytume, jog šiuo klausimu gal vertėtų žymiai griežčiau pažymėti, kad Italija, šiaip ar taip, Vakarų Europos šalis ir viena iš didžiųjų, vystėsi visai kitokiomis sąlygomis ir aplinkybėmis nei rytinis Europos regionas. „Tautos ūkis“ ten plėtojosi daugmaž evoliuciniu keliu, lemiama veikiančiam privačiam sektoriui. Todėl ir fašizmo metais posūkis į korporacinį ūkį buvo žymus ir neabejotinas. Skirtumas nuo Lietuvos buvo toks objektyvus, jog pastarosios valdžia netgi paraižiu viską kopijuodama nebūtų įstengusi nė dalies jo įveikti. Tačiau manytume, jog tokie epizodai kaip šis, itališkasis, skaitytoją akivaizdžiai suintrigoja ir jis norom nenorom pradeda domėtis, pavyzdžiui, Antano Smetonos ir Benito Mussolinio ekonominių pažiūrų santykiu ir jų pritaikymu konkrečioje Lietuvos ekonominėje politikoje. Čia ir prieiname vieną iš tų momentų, kai beskaitinėjant G. Vaskelos monografiją, nejučiomis savaime iškyla jos vietos lietuviškojoje historiografijoje aspektas. Skaitytojui norėtųsi susipažinti su Lietuvos valstybine ekonomika visu tarpukario laikotarpiu, t. y. ir ligi 1939 m. Tačiau kur? Visiems akivaizdu, jog apžvelgiama knyga – vienintelė tokia figūra ekonominės Lietuvos istorijos lauke. Ir beprasmiška jų ten ieškoti daugiau, juo labiau tikėtis, jog štai dabar kas nors ims jas operatyviai kurti ir taip atsakys į klausimus, iškilusius skaitant G. Vaskelos knygą. Tačiau patiriame, jog studijos autorius yra puikiai susipažinęs su savo nagrinėjamos temos priešistorė – 1918–1939 m. situacija. Todėl žingeidesniam skaitytojui galėtų likti nežymus apmaudas, jog autorius neatskleidė kai kurios knygoje išdėstytos informacijos šaltinių. Žinoma, tai jokių būdu negali būti jam priekaištas. Tikriausiai autorius nematė reikalo dėti į knygą labiau nuo temos specifikos nutolusios informacijos. Drįstume pastebėti, jog vis dėlto labai praverstų literatūros sąrašas knygos pabaigoje.

Autorius vieną knygos poskyrį paskyrė su valstybės ekonomine politika susijusiems nacionaliniams prieštaravimams. Pastarieji – natūralus ir neatsiejamas tarpukario Lietuvos raidos procesas. Revoliucinio pobūdžio Lietuvos valstybės kūrimas, 1918 m. davęs konkretų rezultatą, tuomet nesibaigė, jis tęsėsi ligi pat 1940 m. katastrofos. Revoliuciniai pertvarkymai, aišku, vyko ir ekonominėje srityje. Autorius pripažįsta, jog „lietuvių tautos branda „objektyviai“ priklausė nuo tautinės verslininkystės lygio“ (p. 177). Jau minėjome „tautos ūkių“ sąvoką tarpukario Lie-

tuvoje. Kitataučiams verslininkams pertvarkymai aiškiai buvo nenaudingi. Kaip rodo paties G. Vaskelos ir jo pateikti kitų autorių skaičiavimai, didžiausią dalį tarp tų kitataučių verslininkų sudarė žydai. Dėl valstybės generuojamų ekonominių priemonių pasireiškė įtampa tarp lietuvių ir kitataučių, pirmiausia žydų. Monografijos autorius cituoja kitų mūsų šiuolaikinių istorikų nuomonę, jog Vidurio ir Rytų Europoje nacionalizmas lėmė modernaus antisemitizmo atsiradimą (p. 180). Kalbant apie skriaudą kitataučiams, tai žinoma, revoliucinės priemonės ne tik skausmingesnės, tačiau ir žymiai labiau matomos. Tačiau, kaip dabar mėgstama sakyti, istorija rytinei Europos daliai, taigi ir Lietuvai, nesuteikė kitokio pasirinkimo. Čia vertėtų priminti, jog pati Lietuva, kaip ir kitos Vidurio ir Rytų Europos šalys, yra to paties dėl antisemitizmo kaltojo nacionalizmo kūrinys. Peršasi mintis, ar nevertėtų istorikams pasiaiškinti to, kas dabar apibūdinama antisemitizmo kategorija su ypač dideliu negatyvumo krūviu, lemtu po 1940 m. sekusių įvykių, sampratos tarpukario Lietuvos, pirmiausia kitataučių visuomenėje. Kad ir istorizmo principo labui.

Apskritai monografijos autorius pateikia skaitytojui naujų įdomių istorinių faktų. Be minėtosios – ryškiausios ir išsamiausios – nacionalinių prieštaravimų temos, mūsų dėmesį patraukė, rodos, mažai žinomas naujos žemės reformos projektas 1939 m. ir plačiai knygoje aptartas stebėtinas A. Smetonos priešiškas nusistatymas jo atžvilgiu, užgesinęs pačią idėją. Kažkaip neįprasta skaityti ir apie lietuviškuosius valstiečių masiško perkėlinėjimo iš vienu regionų į kitus planus.

Pavyzdžiui, G. Vaskela cituoja priešpaskutinį nepriklausomos Lietuvos žemės ūkio ministrą J. Krikščiūną: „Bežemių ir mažžemių dalį išskėlus iš Rytų į Šiaurę, kur kaime trūksta darbo jėgos, galima būtų sanuoti ūkinį gyvenimą <...>. Tokia „operacija“ būtų naudinga ir tautišku požiūriu, nes įsiliejęs į biržiečių, panevėžiečių ir užnemuniečių tarpą sulenkintas elementas per trumpą laiką atsiverstų ir užmirštų likimo jam primestą svetimą kalbą ir papročius. Be to, jis tuojau ūkiškai sustiprėtų, nes apylinkėse gautų pakankamai darbo, o savam sklype – pastogę ir daržovių“ (p. 104). Beje, planai buvo susiję ne tik su valstiečiais, – istorikas cituoja Lietuvos pramonės rūmų leidinį: „Vilniaus lenkiškas masyvas yra per didelis, kad jį per porą metų (o aplinkybės prie to verčia) sutirpintume. Reikia šį lizdą išdraskyti – fiziniai ir ekonomiškai. Reikia „siedlungspolitikos“ iš vakarų į rytus, ir iš rytų į vakarus. Vilniaus lenkiški miesčionys turi būti tūkstančiais perkelti į vakarus“ (p. 193). G. Vaskela po to tepriduria, jog „vokiškas terminas „Siedlungspolitik“, matyt, pavartotas neatsitiktinai“. Galima spėti, jog istorikui šis terminas asocijuojasi su nacių vykdyta politika. Nors toks požiūris tam tikra prasme pagrįstas, tačiau nuo savęs pridėtume, jog pateiktasis epizodas daugiau tarpukario Lietuvos politiniame gyvenime išryškina kai ką daugiau, nei tam tikrų vokiečių veikėjų retorikos mėgdžiojimą. Tai yra kultūrinės (plačiąja prasme) Vokietijos įtakos Lietuvos valstybei, o pirmiausia – visuomenei. *Siedlungspolitik* – anuomet Vokietijoje suklestėjusios

mokslinės geopolitikos disciplinos elementas. Disciplina klestėjo Vokietijos universitetuose, o S. Tarvydas Lietuvoje 1939 m. taip pat išleido veikalą „Geopolitika“. Apskritai kultūrinių įtakų, su jomis susijusios lietuvių mentaliteto raidos momentai ir klausimai mokslinėje istoriografijoje kol kas pasilieka ne tik neatsakyti, bet ir nenušviesti. Atlikus tokius tyrinėjimus, neabejojame, dabartiniam skaitytojui ir miltieji perkeldinėjimo planai būtų suprantamesni.

Panašių, bent iš pažiūros naujų momentų lietuviškos istoriografijos kontekste būtų galima surasti ir daugiau. Beje, istoriką G. Vaskelą ligi šiol žinome kaip tarpukario Lietuvos agrarinio klausimo specialistą. Todėl agrariniams reikalams skirtas naujosios knygos skyrius buvo lyg iš anksto nuspėjamas, labiausiai tikėtinas knygos struktūroje. Po viso, kas jau pasakyta, belieka pridurti, jog knyga atitinka visus moksliskumo kriterijus, ji reikalinga, įdomi ir rekomenduotina perskaityti ne tik suinteresuotiems tyrinėtojams, bet ir plačiajai visuomenei. Ir dar: tiek istorikų darbuose, tiek visuomeninėje mintyje įsitvirtinęs stereotipas, jog 1939–1940 m. Lietuvos valdžia buvo neryžtinga, pasimetusi, praradusi perspektyvos jausmą. Tuo tarpu G. Vaskela savo tyrimu įrodo, o knygos „Baigiamosiose pastabose“ tiesiog reziūmuoja, jog toks įvaizdis nėra tikslus. Bent jau ekonominėje sferoje Lietuvos valdžia nebuvo nei neryžtinga, nei pasimetusi: „Šalies ūkio modernizavimas, jį suprantant pirmiausia kaip industrializavimą ir elektrifikavimą, nuo 1939 m. rudens tapo valstybės ūkio politikos dominante, kurios neužgožė kasdienio gyvenimo rūpesčiai“ (p. 232).

Edmundas G i m ž a u s k a s